

A manufaktúra-ipar kialakulása Pest-Budán

A XVIII. század második felében Pest, Buda és Óbuda, közülük különösen Pest, már Magyarország gazdasági középpontjának tekinthető. A török uralom pusztításai és az azt követő gyarmati jellegű osztrák gazdasági elnyomás ellenére főleg Pesten jelentékeny kézműves ipar, élénk kereskedelem fejlődött ki, sőt a század vége felé, bár igen nehéz körülmények között, a három testvérvárosban a tőkés nagyipar akkori jellegzetes képviselői, a manufaktúrák, a fabrikák is megjelentek.

Az európai nagyipar kialakulásának és fellendülésének korszaka a XVII. és a XVIII. század. Az ipari forradalomnak, a kézműves termelési keretek áttörésének legfontosabb feltétele, előzménye általában a vagyon, a pénztőke bizonyos mértékű felhalmozódása volt. A pénztőke, a gazdagság felhalmozásának forrása a középkor végén és az újkor elején döntő módon a kereskedelem. Az ipart a kereskedelemből származó tőke birtokában levő vállalkozók forradalmasították elsősorban.¹ A kézműves ipar igen fejlett fokán szintén kialakíthatott a céhmesterekből tőkével rendelkező vállalkozó réteget. E két vállalkozó réteg teremtette meg a XVII. és a XVIII. században a céhes ipar és a paraszti háziipar elemeiből a nagyipar első kezdetleges formáit, amelyekben a vállalkozó (Verleger, marchand-entrepreneur) megbízására a kézművesek, illetve a háziiparosok először még saját műhelyükben, otthonukban dolgoztak, kézműves keretek között, az áru eladásáról, esetleg a nyersanyag beszerzéséről, a termelés, az árut előállító munka bizonyos fokú megszervezéséről gondoskodott csak a vállalkozó. Az ipari termelés eme átalakulásának három fő jellemző vonása van: 1. a kooperáció, azaz különféle céhes, illetve háziipari foglalkozások együttműködése, 2. a munkamegosztás, a termelési folyamat fázisokra való bontása, amelynek értelmében a foglalkoztatott mester vagy háziiparos a termék elkészítésének csak egy fázisánál működött közre, 3. a specializálódás, azaz a munkamegosztás folytán az egyes részfeladatokat végző mester vagy háziiparos munkamódszerének kifinomodása. Mindez a termelőerők nagyobbfokú működésbe hozását és a termelékenység növekedését vonta maga után. Már ezeket a saját műhelyükben dolgozó kézműveseket és háziiparosokat összefogó vállalkozásokat is manufaktúráknak nevezték, legalábbis e vállalkozások legfejlettebb típusait. A fejlődés folyamán azonban a vállalkozó lassanként saját műhelyében, gyárában összpontosította alkalmazottait, s ezzel nemcsak a nyersanyag beszerzésénél, az áru eladásá-

nál, hanem a termelésnél is koncentrált ipari szervezetet hozott létre, amelynél a középkori céhes iparra úgyszólván csak a kézi munka emlékeztetett. E koncentrált üzemek lettek a manufaktúra igazi típusai, a kifejlődő tőkés nagyipar első jellegzetes képviselői, amelyeknél az ipari átalakulás három jellemzője, a kooperáció, a munkamegosztás és a specializálódás még fokozottabb mértékben érvényesülhetett.²

A nagyipari fejlődés fent vázolt útját az európai országok közül csak azok járhatták végig, ahol a fejlődés lényeges feltételei, tehát a kellő tőkegazdagság, a már tőke képzésére is alkalmas céhes ipar és a nagy területekre kiterjedő paraszti háziipar megvoltak. Ilyen szerencsés helyzet azonban csak a gyarmatokból és a gyarmati kereskedelemről hatalmas jövedelmeket húzó, fejlett gazdasági élettel rendelkező Angliában és Hollandiában alakult ki. A kontinens többi országa — nem akarván elmaradni a hatalmi helyzetet biztosító nagyipari fejlődésben — kellő gazdasági erő híján állami beavatkozással próbálta az iparosodás útját egyengetni. Az állam gazdasági megerősödését és önállóságát célul kitűző merkantilista politika segítségével, mesterséges eszközökkel erőszakolták az iparosítást. Az állami iparpártoló politikának majdnem minden országban hasonlóak voltak az eszközei: tehát állami gyárak felállítása, kedvezmények, szubvenciók, privilégiumok osztogatása, külföldi szakmunkások behívása, szegényházak, dologházak, árvaházak lakóinak, sőt a katonáknak többször kényszerrel szakmunkássá való kiképzése, védővámrendszer, protekcionista kereskedelmi politika bevezetése.³

A Habsburg-monarchia, s ezen belül hazánk Európának eme utóbbi országai közé tartozott. A kapitalista ipari fejlődést még a monarchia gazdaságilag fejlettebb részeiben, az osztrák örökös tartományokban is erősen gátolta a tőkehiány, a merev céhes ipari szervezet, az ősi gazdasági politika, a közbülső vámok rendszere. E körülmények miatt a Habsburg-birodalom országai csak a XVIII. században tudtak a tőkés ipari fejlődés útjára lépni. Fokozott mértékben állt mindez Magyarországra, ahol az ország középső részének a török pusztítás mélységeiből kellett a gazdasági fejlődés európai szintjére felemelkednie.

*

A manufaktúra kifejlődésének vizsgálatánál Pesten és Budán is a fejlődés eme törvényszerűségeit kell figyelembe vennünk. Meg kell vizsgálni tehát elsősorban a kereskedelemről származó tőkefelhalmozás mértékét. Ki kell térnünk a három város ipari fejlődésére, mennyiben volt ez alkalmas tőkés vállalkozói réteg kialakulására, a manufaktúrához szükséges szakmunkástömeg megteremtésére, illetve a manufaktúrához szükséges termelési technika biztosítására. Végül meg kell vizsgálnunk a merkantilista elvek alapján kialakult gazdasági politika hatását Pest-Buda ipari fejlődésére. Ez Magyarországon a XVIII. században a bécsi udvar gazdasági politikájában nyert kifejezést.

A bécsi udvar gazdasági politikája — amint ez jól ismeretes — igen fontos szerepet játszott Magyarországon, így Pest-Buda fejlődésében is. Ez a politika a hazai iparfejlődéssel kapcsolatban azonban nem pozi-

tív, hanem negatív értelemben nyilvánult meg. A bécsi udvar ugyanis az ipartámogatást csak az osztrák örökös tartományokra terjesztette ki, s ennek érdekében a magyar ipart elnyomta, s az ország gazdasági erőforrásait az osztrák ipari érdekek szolgálatába állította.⁴

Bécs egyébként gazdasági politikájának merkantilista korszaka előtt is — a merkantilizmus már a XVII. század végén jelentkezik Ausztriában, azonban csak a XVIII. század második felében, a hétéves háború után válik a bécsi politika uralkodó irányzatává — a gazdasági elnyomás eszközeivel élt a török uralom alól felszabadult Magyarországgal szemben. Ez a súlyos adók, katonai terhek kivetésében, az állami jövedelmeknek összbirodalmi célokra való felhasználásában nyilvánult meg, mindez bénítólag hatott a magyar gazdasági fejlődésre.

A nagyipari fejlődés feltételei Pest-Budán a XVIII. században

E feltételek kialakulásáról csak a török uralom megszűnése, a visszafoglalt részek gazdasági életének helyreállítása után lehetett szó. Vizsgáljuk meg először a kereskedelem fejlődésének, illetve a kereskedelmi tőke kialakulásának kérdését.

A kereskedelemről származó tőkefelhalmozódás legfontosabb forrása a külkerkedelem. A külkerkedelem tekintetében Pest, Buda és Óbuda nem volt olyan kedvező helyzetben, mint a nyugati országok városai. A három város messze esett az akkori világkerkedelem fő útvonalától, amely az Atlanti-óceán partvidékén húzódott végig. Beleesett azonban abba a másodrendű kereskedelmi útvonalba, amely Ázsiát a Balkánon keresztül kötötte össze Európa középső és nyugati részeivel. Ezenkívül még a Kelet-Európából Nyugat-Európába irányuló kereskedelem is számításba jött a magyar városoknál.

Vegyük szemügyre először a török birodalom európai területéről, az Alduna vidékéről Pest-Budára irányuló kereskedelmet. Ezt az 1718. évi passzarovici kereskedelmi szerződés tette lehetővé, amelynek értelmében a török és a magyar, illetve a német kereskedők 3% vám fizetése mellett szabadon vihették át áruikat a déli határon. Ezt a kedvező helyzetet elsősorban a balkáni kereskedők (a magyar történelem általában görög kereskedőknek nevezi őket) használták ki. Egyik fő gyülekező helyük Pest városa lett, de Budán is nyitottak üzleteket. A pest-budai tőkeképződés szempontjából jelentőségük azért nem volt nagy, mert vagyontuk rendszerint hazájukba vitték ki. A görög kereskedőket a pesti és budai kereskedőtestületek (céhek), a bécsi és a magyar kormányzat is állandóan üldözte; általában csak török eredetű árunak nagybani eladását engedélyezték számukra. A század második felében (1772-ben) a passzarovici béke által biztosított vámkedvezményt megvonták a görög kereskedőktől, úgyhogy üzleteiket korlátozni voltak kénytelenek. A tilalom alól csak akkor mentesültek, ha letéve a hűségesküt családjaikkal letelepedtek Magyarországon. A század végén a legtöbb pesti és budai görög kereskedő letette a hűségesküt, áthozta családját, s Pest-Buda élénk balkáni kereskedelme hanyatlásnak indult.⁵

A nyugati, elsősorban Bécs városával és Ausztriával kialakult kereskedelem Pest-Budán éppúgy idegen kereskedők kezébe került, mint a déli, a balkáni kereskedelem. A kezdetleges gazdasági viszonyok, a súlyos adók, a katonai terhek miatt kellő tőke a kereskedelem megindításához a két városban összegyűlni nem tudott, ezért a kezdő tőkét az Ausztriából betelepedett német és olasz kereskedők hozták magukkal. E kereskedőknek a bécsi nagycégektől való szoros függése következtében a pest-budai kereskedelem a bécsi kereskedelem függvénye lett, s az így kialakult kereskedelmi haszon jórészt Ausztriába vándorolt ki.⁶ Pedig nem egy esetben jelentős tőke halmozódott föl egy ilyen kereskedő kezén. A Budán letelepedett kereskedők közül a leggazdagabb Bernucca Péter volt. Több, mint 200 000 Ft értékű vagyonának kb. kétharmad részét, mivel örökös nélkül halt meg, 1758-ban Buda városa kapta meg. E tekintélyes kereskedői vagyont azonban a város súlyos anyagi helyzete következtében nem a gazdasági élet fejlesztésére, hanem adósságok kifizetésére fordították.⁷

A balkáni és a bécsi kereskedelmen kívül, amely — amint láttuk — idegen kezekben volt és elsősorban nem a két város gazdasági megerősödését szolgálta, Pest és Buda kereskedelme teljesen a belföldi árucserre keretei között mozgott. A hazai piacot főleg a török uralom által elpusztított, igen gyér lakosságú, kezdetleges gazdasági viszonyok között levő középső országrész jelentette a két város számára. Ez a terület sem kellő árut (terményt), sem megfelelő fogyasztóközönset nem tudott a kereskedelmi központnak számító Pest-Buda számára biztosítani. Ilyen téren a viszonyok csak a XVIII. század vége felé javultak, s ekkor Pest az ország kereskedelmének valójában központja lett. A gyenge belső piacon kívül a vérszegény hitelélet, a kereskedőtestületek önző, a céhmonopóliumot minden áron biztosítani törekvő, az egészséges kezdeményeket kenyérféltésből elfojtó politikája jelentette a kereskedelem fejlődésének a hazai viszonyokból származó egyéb korlátait.⁸

A bécsi kormány merkantilista jellegű, az országra nézve kedvezőtlen vámtarifákkal operáló gazdasági politikájának a kereskedelemre gyakorolt kedvezőtlen hatását főleg a XVIII. század második felében figyelhetjük meg. E politika a pesti és budai kereskedőt is elzárta (a Habsburgbirodalmon kívüli) külföldről, a behozatal hasznát a bécsi kereskedőnek biztosította, s a magyar kereskedőt osztrák kollegájának szolgáltatta ki.⁹ E vámpolitika káros hatására már az egykorú vélemények is rámutattak. A budai kereskedőtestület pl. kertelés nélkül kijelentette, hogy az 1776. évi vámszabályzat a magyarok elnyomására szolgál, s az osztrák tartományok, elsősorban pedig Bécs városa számára kedvező. A magyar kereskedők a vámszabályzat rendelkezései miatt legfeljebb csak a bécsi kereskedők ügynökei lehetnek.¹⁰ A pesti kereskedők 1780. évi véleménye szerint a magyar kereskedelem csak akkor fejlődhetne, s akkor lehetne egyenrangú az osztrák kereskedelemmel, ha külföldi (Ausztrián kívüli) árut közvetlenül Magyarországra lehetne behozni, mégpedig ugyanannyi vám mellett, mint amennyit ezekért az árukért az osztrák örökös tartományokban fizetnek, ha a Magyarországból az osztrák örökös tartomá-

nyokba kivitt nyerstermények és iparcikkek után annyi vámot fizetnének, mint amennyit az osztrák kereskedők fizetnek az Ausztriából Magyarországra hozott hasonló árukért.¹¹

A szabad királyi városi kiváltságok által biztosított, meglehetősen számottevő városi jövedelmek következtében volt lehetőség arra is, hogy mind Budán, mind Pesten maga a városi gazdálkodás nyújtson tőkét az ipar fejlesztésére. A városokat a helytartótanács 1765-ben fel is szólította, hogy ha van aktív tőkéjük, támogassák ebből az ipart és a gyárak felállítását.¹² Budának és Pestnek azonban ilyen célra nem volt aktív tőkéje. Adóssága ezzel szemben a súlyos állami terhek, katonai szolgáltatások miatt mindkét városnak bőven volt.¹³ Budát a teljes eladósodástól a már említett Bernucca-hagyaték mentette meg. A hagyatékból fennmaradt összeget a kormány kérte kölcsön a porosz háború költségeire. A háborús kölcsönök a két város felesleges pénzén kívül még a lakosság pénzét is igénybe vették.¹⁴ A város így nemigen volt abban a helyzetben, hogy ipari vállalkozásokat támogasson, vagy ilyeneket maga is létesítsen.¹⁵ A nagyipari fejlődéshez, manufaktúrák alapításához szükséges tőke tehát csak minimális mértékben tudott Pesten és Budán kialakulni a kereskedelemből és egyéb forrásokból.

Vizsgáljuk meg ezek után városaink ipari fejlettségét, mennyiben felelt meg ez az ipar tőkés fejlődéséhez szükséges követelményeknek. Pesten és Budán a 60-as 70-es évekig az ipar teljesen céhes jellegű volt, a céhes ipar tipikus ismérveivel. A céhes ipar, ha nagyszámú mestert és legényt foglalkoztatott, ha a foglalkozási ágak meglehetősen differenciáltak voltak, ha az ipari népesség a város összlakosságához viszonyítva aránylag magas számot ért el, a tőkés iparrá való fejlődés bizonyos lehetőségeit rejtette magában. Pesten és Budán a kézműves foglalkozások differenciálódása ebben az időben már elég jelentős volt, mindkét városban számos céhet találunk. Pesten egy 1770. évi kimutatás szerint 73 céh volt, 515 mesterral és 982 legénnyel. Buda céheinek száma 1762-ben 51, a mesterek száma 471 (a legények számát nem tüntették fel).¹⁶ A század vége felé a céhek száma még nagyobb, Pesten pl. 142-re emelkedett. A céhek aránylag nagy száma ellenére hiányoztak, vagy igen fejletlenek voltak épp azok az iparágak, amelyek manufaktúrák létesítésére voltak alkalmasak, pl. a nagy technikai jártasságot igénylő vas- és fémipar, a luxusiparok (selyem-, selyemfestő, kárpitos, tükörkészítő iparok). A szövő- és a bőriparban dolgozó mesterek s legények száma aránylag még túrhető volt. Az ipari népesség mindkét városban az összlakossághoz viszonyítva jóval alacsonyabb százalékot mutatott, mint a nyugati városokban. Pest ipari népessége 1782-ben pl. az összlakosság 13,9%-a, Budáé az összlakosság 14,8%-a, a nyugati városokban ebben az időben az összlakosság fele, vagy esetleg kétharmada.¹⁷ E rövid jellemzésből is látható, hogy a pesti és budai céhes ipar csak igen kismértékben volt alkalmas arra, hogy belőle tőkés jellegű ipar fejlődjék.

Az ipar fejlődését a kezdetleges gazdasági viszonyok, a bécsi vámpolitika is akadályozták. A pesti és budai mesterek pl. folyton megélhetési nehézségekről panaszkodnak, ami nem csupán annak tulajdonítható,

hogy ezzel az érveléssel újabb mesterek felvételét gátolják meg.¹⁸ Ilyen körülmények között Pesten és Budán nem vált lehetővé, hogy a céhmesterekből tőkével rendelkező vállalkozó réteg fejlődjön ki, amely a céhes és a háziipar alapján a tőkés ipar első kezdetleges képződményeit kialakíthatta volna. A nyugat-európai fejlődésben — amint említettük — ezek a céhmesterekből lett vállalkozók (Verleger, marchand-fabricant) a kereskedő-vállalkozók mellett hatalmas szerepet töltöttek be az ipar forradalmasításában.¹⁹ Pest-Buda ipari fejlődése a XVIII. században nem tud felmutatni „Verlagssystem”-et (azaz olyan kooperációt, amelyben a vállalkozó megrendelésére a mester még otthon dolgozik), sem ennek alapjául szolgáló vagy ebből kifejlődő, széleskörű háziipart. Ez a fejlődési szakasz a céhes ipar gyenge fejlettsége és a háziiparnak Pesten és Budán tapasztalható hiánya miatt úgyszólván teljesen kimaradt. Mindez nemcsak a manufaktúrák kialakulását akadályozta meg, hanem a manufaktúrák kifejlődésének is bizonyos jellegzetességet kölcsönzött. Nevezetesen azt, hogy a XVIII. század vége felé a nehéz viszonyok között mégis megjelenő manufaktúrák általában inkább e vállalkozások érettebb típusához, a koncentrált manufaktúrák válfajához tartoztak.

Végül szólnunk kell pest-budai viszonylatban a XVIII. századi ipari fejlődés harmadik fontos tényezőjéről, a merkantilista állami ipar-támogató politikának a szerepéről. Kifejtettük már azt, hogy ez Magyarországon negatív értelemben, a bécsi kormánynak a magyar gazdasági életet károsan érintő, az ipari fejlődést gúzsba kötő intézkedéseiben nyilvánult meg. A bécsi kormány, amikor francia, porosz minta alapján a birodalom ipari fejlesztését tűzte ki célul, azt az elvet vallotta, hogy Magyarországon az örökös tartományok ipara érdekében az ipart nem kell támogatni. Magyarország a nemesség adómentessége révén ugyanis kevés hasznot hoz a kincstárnak, nem volna méltányos, ha a nagy terhet viselő örökös tartományok rovására támogatásban részesülne.²⁰ Ezek a törekvések, akárhogy is fogalmazták őket, lényegében Magyarország gyarmati jellegű kiszolgáltatottságát eredményezték. E politika értelmében a magyar ipar tőkés kezdeményei nem is részesültek úgyszólván semmilyen támogatásban sem, pedig az akkori körülmények között állami szubvenciók, privilégiumok nélkül manufaktúra még Ausztriában sem tudott fennmaradni. Ez a politika azonban, az örökös tartományok fejlődése érdekében, nem mindig volt teljesen elutasító, a magyar ipar fejlesztésétől teljesen elzárkozó. Olyan iparágaknak a fejlesztését, amelyek az örökös tartományok iparára nem voltak veszélyesek, vagy amelyek az osztrák ipar számára ipari nyersanyagokat, félkészgyártmányokat készítettek, vagy lehetővé tették a katonaság olcsóbb ellátását, megengedhetőnek tartották. Ezek közé tartoztak pl. a pamutfonal, kendervászon, vitorlavászon, lópokróc, szőnyeg készítése és elsősorban a selyemfonal gyártása.²¹ Innen magyarázható részben azoknak a helytartótanácsi rendeleteknek a hangja, amelyek a bécsi elnyomó gazdasági politika ellenére is a magyar iparnak a fejlesztését, a közjó érdekét hangoztatták. Ezeket a rendeleteket, mivel az ipar fejlesztését elsősorban a szabad királyi városokban és a kamarai birtokokon szorgalmazták, Pest és Buda

magisztrátusának is megküldték.²² A helytartótanács gyakran érdeklődött a céhek, mesterek, legények száma, a készített iparcikkek mennyisége iránt. A városi magisztrátus e rendeletekre — amint majd látni fogjuk — nem nagy lelkesedéssel válaszolt.²³

A kormányzat a jóindulat hangoztatásán, a városok buzdításán kívül tényleges támogatást, segítséget az ipar fejlesztésére nem nyújtott. A bécsi kormánynak a magyar kormányzások és rendeleteiben tükröződő elvi állásfoglalása azonban mégis komoly jelentőségű, mert a támogatás kilátásba helyezésével növelte a vállalkozási kedvet és bátorságot. E szerény lehetőségbe kapaszkodva hajtottak ki a század utolsó két évtizedében a pesti és budai manufaktúra-ipar első zsenge palántái. Ekkor az ipar fejlődését időlegesen egyéb kedvező körülmények is támogatták.

A három legfontosabb tényezőn, tehát a megfelelő tőkefelhalmozódáson, az ipari fejlődés kellő mértékén és az ezek hiányait pótolgató állami ipartámogató politikán kívül az ipar tőkés fejlődéséhez a XVIII. században egyéb feltételek is szükségesek voltak. Így pl. az egyes iparágak bőséges ellátása nyersanyaggal, jó közlekedés, megfelelő piaci lehetőségek, kellő munkaerő. Nem mellékes kérdés a helyi hatóság, így pl. a városi magisztrátus állásfoglalása sem. E tényezők szerepére majd az egyes manufaktúrák részletes ismertetésénél térünk ki.

Az első kísérletek és kezdemények

A XVIII. század 20-as éveitől kb. a II. József koráig terjedő korszakot az eddigiekben ismertetett körülmények miatt a manufaktúra fejlődése szempontjából csak a kísérletek korának nevezhetjük. Az előző korszak a török hódoltság gazdasági következményei miatt még annak sem vehető. A század első felében a bécsi kormánynak a magyar ipar fejlődésével kapcsolatban — amint már említettük — még nincs sem pozitív, sem negatív álláspontja. Ezzel szemben pl. a kormányzások több esetben az iparfejlesztés modern elvét (háziipar, manufaktúra) támogatják és tudatában vannak a céhrendszer káros és elmaradott voltának is. Sajnos, a tervezetéseken és javaslatokon túl ők sem igen jutottak.²⁴

Ennek a pozitív elvi álláspontnak köszönhető, hogy 1725 végén helytartótanácsi rendelet érkezett Pestre és Budára is, amelyben a városokat manufaktúrák felállítására hívták fel. A céhek befolyása alatt levő városi magisztrátus azonban mindkét városban ellenezte a manufaktúrákat. Pest szegénységére, terméketlen határára, nyersanyaghiányra hivatkozott, Buda szintén a nyersanyaghiánnyal indokolta elutasító álláspontját, hozzátéve azt, hogy Budán elegendő iparos van, gyárokra nincs szüksége a városnak.²⁵ A helytartótanács felhívása tehát eredménytelen maradt.

A két város álláspontja a további évtizedekben sem változott. Az a néhány alapítási kísérlet, amelynek ennek ellenére a XVIII. század első felében mégis tanúi lehetünk, többnyire nem a városoktól, illetve nem azok iparos és kereskedő társadalmától indult ki.

Magyarország sajátságos viszonyai között, elsősorban a kereskedelmi tőke hiánya, az ipar fejletlensége miatt a XVIII. században (kivéve a század utolsó negyedét) a főúri rend egyes tagjai alapították az első manufaktúrákat. Ezeknél a kereskedelemből származó tőkét a földvagyon helyettesítette, s a szükséges munkaerőt külföldről, illetve birtokaik népességéből toborozták. Manufaktúráikat rendszerint birtokaik jelentősebb helységeiben építették fel, de nagyobb városokban is találkozunk főúri alapítási kísérletekkel. Nem véletlen tehát, hogy az első alapítási kísérlet mind Budán, mind Pesten főúr nevéhez fűződik.²⁶

Érdekes jelenség, hogy a század első felében a népesebb Buda még inkább színtere az ilyen vállalkozásoknak, mint a nagyobb fejlődési lehetőségeket tartogató Pest. Az első budai vállalkozó Mercy tábornok, bánsági földbirtokos, temesi kormányzó. Mercy tábornok 1730-ban Magyarországon kartongyárat akart létesíteni, s ehhez külföldről szakembereket hozatott be. Mivel birtokán gyára még nem épült fel, munkásait ideiglenesen Budán akarta foglalkoztatni a budai katonai parancsnok segítségével. A fabrika részére Budaújlakon (a mai Császár-fürdő környéke) házat vett, s a Vízivárosban gyártmányai részére üzletet nyitott. A tábornok vállalkozása a városi tanács, a céhek kemény ellenállásába ütközött. A budai tanács azzal érvelve, hogy Mercy a kereskedőket üzletével megkárosítja, azonkívül munkásai protestánsok, a fabrika felállítását megtiltotta. Erre Mercy emberei a helyettes várparancsnoktól katonai asszisztenciát kaptak. Végeredményben azonban Budának városi jogaira hivatkozva a vállalkozást sikerült megghiúsítania.

Sokat ártott Mercy vállalkozásának a várparancsnokkal való társulása. (Valószínű, hogy a budai katonai parancsnok nem önzetlenül támogatta Mercy tervét.) Buda ebben az időben a hatalmaskodó és a város haszonélvezeteit kisajátító császári katonasággal állandó ellenségeskedésben állt, s a katonai asszisztenciát is a város joghatóságába való beavatkozásnak minősítette. A várparancsnokságnak a haditanácshoz, Bécsbe küldött jelentése szerint a munkások protestáns vallására való hivatkozás nem volt egészen helytálló, mert csupán a fabrika direktora lett volna protestáns. A jelentés szerint a vallás kérdését más esetekben maguk a budaiak sem vették ennyire komolyan, mert egyes céhmesterek evangélikus segédeket is alkalmaztak, s városi polgárnak görögkeleti szerbeket is felvettek. A tanács érvelése ebben a kérdésben igen átlátszó, folytatja a jelentés, mert a katonai parancsnok tudomása szerint maga a polgármester is fabrikát akart Budán felállítani, s ilyen célból épp Mercy munkásaival tárgyalt. A tárgyalásoknál a vallás nem jelentett akadályt. (E vállalkozó szellemű polgármester Vánossy Ferenc lehetett, akit a városi pénzek hűtlen kezeléséért 1737-ben az egész tanácscsal együtt elmozdítottak.) E jelentés — bár hitelt teljesen nem adhatunk neki — érdekesen világítja meg a Mercy-féle vállalkozással kapcsolatos csemenyeket.²⁷

A Mercy-féle vállalkozáson kívül más főúri kísérletről Budán nincs tudomásunk. Két évvel később sokkal önzetlenebb terv merült fel a város iparosítására. Szerzője Germeten Bernát, kamarai tanácsos, aki a

terméketlen földű, az olcsó borárok miatt szegény és adósságokban vergődő Budán a szövőipar meghonosítására tett javaslatot. Germeten 1732. évi tervében tulajdonképp még nem manufaktúrára gondolt. Elképzelése szerint a szövőipart háziiparszerűleg kellett volna meghonosítani, olyan formában, ahogy ez Bécs külvárosaiban és Sziléziában is meghonosodott. A budai tanács a tervet helyeselte, külföldi iparosokat ilyen célból hajlandónak is mutatkozott befogadni. A vállalkozás pénzelésére azonban nem volt kapható, mert szerinte az ilyen vállalkozások igen kockázatosak. Lényegében a dologból semmi sem lett, a pénzhiányon és a céhek ellenállásán ez az életrevaló s a háziiparból a manufaktúrába való fejlődés lehetőségeit magában rejtő terv meghiúsult.²⁸

A következő terv 1743-ban a helytartótanáctól való. Ez persze nemcsak Budára, hanem más városokra is vonatkozott. A katonaság ruházkodásának olcsóbbá tétele céljából a városokat manufaktúrák létesítésére szólították fel. A budai tanács ismét a javaslat ellen foglalt állást, munkáshiányra, a gyapjú hiányára és drágaságra hivatkozott. Többek között felhozta azt is, hogy Budán nincs ványoló malom, a posztókészítők Tatára járnak ilyen célból. A posztószövő mesterek sem mutattak nagy kedvet a vállalkozás iránt, kijelentve azt, hogy olyan olcsón, mint más tartományokban, posztót készíteni nem tudnak. A felszólítás nyomán a céhek elvállaltak ugyan közösen különféle katonai ruházati megrendeléseket, ebből a gyakorlatból azonban nem fejlődött ki manufaktúra Budán.²⁹

Csupán a XVIII. század második felében jelent meg Budán az első polgári vállalkozó, Wurm Gottfried paszománykészítő mester személyében. Wurm 1755-ben paszomány részére való arany-, ezüst- és selyemhuzal készítő fabrikát akart létesíteni, s fogyasztóközönségül a katonaságot és a nemességet akarta megnyerni magának. A városi tanács, azzal a megjegyzéssel, hogy ilyen vállalkozásra sok pénz kell, javasolta az engedély megadását, de kikötötte, hogy húsz éven belül senki más ilyen gyárra engedélyt ne kapjon. Arra vonatkozólag, hogy a gyár megalakult és működött is volna, nincsenek adatok.³⁰

A továbbiakban, egészen II. József koráig, budai manufaktúra-alapítási kísérletről nem tudunk. A városi tanács 1762-ben és 1769-ben, válaszul a helytartótanácsnak a manufaktúrák felállítását szorgalmazó rendeleteire, eddigi álláspontjával ellentétben manufaktúrák létesítését már inkább lehetségesnek tartotta, csupán a pénzhiány miatt panaszkodott továbbra is. Elsősorban selyem- és gyapjúszövő fabrikák létesítésében látott lehetőséget.³¹

Míg Buda városában manufaktúrák alapítására vagy annak kísérletére a század első feléből vannak inkább elszórt adataink, Pest ilyen téren a század második felében nyomult előtérbe. Az első kísérlet itt is főúri kezdeményezés volt. Klobusiczky Ferenc kalocsai érsek a várostól 4000 Ft-ért megvette a Belvárosban, a Hatvani kapu közelében fekvő, 408. sz. volt szegényházi épületet, s ezt 1755–56-ban fabrika céljára alakíttatta át. Minderről az iratok annak kapcsán tudósítanak, hogy az érsek építkezés közben a várossal telekvitába bonyolódott. A fabrika épü-

lete 1756-ban már tető alatt is volt. Arra vonatkozólag, hogy az érsek milyen fabrikát akart létesíteni, s hogy ez a fabrika működését valóban meg is kezdte volna, további adatok nem állnak rendelkezésre. Valószínű, hogy a városnak a telekkiigazítással kapcsolatos akadékoskodásai manufaktúra-ellenességéből származtak, s a főúri kezdeményezés, a Mercy-féle kísérlethez hasonlóan, itt is megghiúsult.³³

Az időrendben ezt követő kísérletnél már a manufaktúra alapításának jellegzetes korabeli vonásait figyelhetjük meg. A savojai Arrasból (Franciaország) származó, Pesten 1757-ben polgárnak felvett Bernáth Jakab bársony- és gyapotflórkereskedő kísérlete meg 1773-ban egy pamutárut készítő gyár alapítását. Bernáth tehát a manufaktúristának kereskedő-vállalkozó típusa. Azonban e „szerep” betöltéséhez nem rendelkezett elegendő tőkével, bár 16 000 Ft értékű háza, telke és néhány ezer forint értékű áruja is volt. Osztrák és nyugati mintára állami támogatásért folyamodott, s ezért a kincstártól 8–10 000 Ft-nyi kölcsönt kért, tekintettel arra, hogy ilyen gyár felállítása nagy költségekbe kerül, s amíg kifizetődővé válik, sok áldozatot követel. A magyar kamara pártfogolta Bernáth ügyét, a kölcsön dolgában azonban a városhoz utasította. Pest — amint erre már utaltunk — a kölcsönadás előtt azzal tért ki, hogy a városnak nincs ennyi pénze. Bernáth kérelme újból a kamarához került, s rövidesen azt közölték vele, hogy az uralkodó a kölcsön iránti kérelmét elutasította.³³

Bármennyire negatív jellegű volt a bécsi kormány ipari politikája Magyarországgal szemben, a merkantilista iparosítás egyes módszerei mégsem maradhattak teljesen hatástalanul hazánkban. Egy ilyen módszer volt a szegényházak, árvaházak lakóinak, a katonaságnak mesterségre való taníttatása, s ezáltal manufaktúrák létesítése. Így vált lehetővé pl. a pesti rokkantak házában (Invalidus-ház, a mai központi tanácsai épület) egy posztó- és pokrócfabrika létesítése, amelyről egy 1776. évi városi jelentés tesz említést.³⁴ E fabrika jól beleillett a bécsi körök elképzeléseibe is. A katonaság ellátását szolgáló manufaktúrák Magyarországon a támogatásra érdemes ipari létesítmények közé tartoztak. Sajnos, a fabrikáról részletes adatok nem állnak rendelkezésünkre, úgy látszik, nem sokáig működött, mert a források hallgatnak róla. A rokkantak házában létesített fabrika az állami manufaktúrák sorába tartozott.

A II. József kora előtt Pesten megfigyelhető vállalkozások közül különös figyelmet érdemel Okenfusz Antal harisnyakészítő mester vállalkozása. Okenfusz — amint ez a működésére vonatkozó elszórt adatokból kihámozható — a nyugati mintájú „Verleger” úgyszólván egyedüli képviselője Pesten 1780 előtt. Amint 1789-ben fiával, Okenfusz Tádéval keletkezett hagyatéki vitájával kapcsolatban elmondja, a 60–70-es években egyhamar abbahagyta a kevés jövedelmet hozó harisnyakészítő mesterséget, s a sokkal jobban jövedelmező gyapjúkereskedésre tért át, s ebből vagyonosodott meg.³⁵ Ő maga csakugyan abbahagyta a harisnyakészítést, azonban egyéb adatok arra mutatnak, hogy annál több harisnyát és egyéb gyapjúcikket készíttetett másokkal, s ezekkel kereskedett mint céhmestertől lett vállalkozó (Verleger). Jól látható ez az 1771–74.

évi ipari kimutatásból, amely szerint Pest egyetlen harisnyakészítője a céhes kereteket túllépő mennyiségben gyártott férfi és női harisnyát, kesztyűt, nyakravaló kendőt és gypjúkendőt.³⁶ Ez a harisnyakészítő csak Okenfusz lehetett (a pesti polgárkönyv más harisnyakészítőről nem tesz említést), akiről a budai tanács is elmondta, hogy notórius kontárokkal, tehát céhenkívüli munkásokkal dolgoztatott.³⁷ Okenfuzst a városi iratok nem nevezik sem Verlegernek, sem manufaktúra-tulajdonosnak, ő magamagát sem nevezi annak. A fenti adatokból azonban világos, hogy ebben az esetben a manufaktúra kialakulását közvetlenül megelőző, kereskedő vállalkozó által összefogott tőkés jellegű kooperációról van szó. Okenfusz vállalkozása 1780 után megszűnt, a források hallgatnak róla.

Amint látható, Pesten az egyes üzemek alapítási kísérleteinél a polgári kezdeményezések több szerepet játszottak, mint Budán. Ez a tény már ebben az időben Pesten az ipari fejlődés nagyobb lehetőségeire mutat rá.

A harmadik városban, Óbudán, bár az gazdaságilag Pestnél és Budánál jóval fejletlenebb mezőváros volt csak, szintén találkoznak manufaktúrák létesítését célzó kísérletekkel. Ezeket több körülmény elősegítette. Óbuda 1766 óta kamarai uradalom volt (az óbuda—visegrádi koronauradalom központja),³⁸ s mint kamarai birtok állami manufaktúrák kísérleti telepévé vált. A zsidók letelepedését Óbudán megengedték, ott kereskedhettek, s ez kedvezően befolyásolta a kereskedői tőkének Óbudán való összpontosítását. Az Óbudán levő katonai ruházati felszerelési bizottság (Montour-Commissio) szintén ösztönzőleg hatott pl. a szövőipar fejlődésére.

A katonaság ellátásából adódó s a helytartótanács által is többször figyelembe ajánlott lehetőséget használta ki Koppel Jeremiás óbudai posztókereskedő (egyébként kamarai védett zsidó), aki 1778-ban Budaújlakon posztófabrikát létesített, amelyet egy év múlva, valószínűleg a budai tanács nyomására, óbudai házába helyezett át. Itt működött a továbbiakban az óbudai kamarai jószágigazgató engedelmével és a katonaság támogatása mellett. Koppel tehát a manufakturista tipikus egykorú képviselője, aki a kereskedésből származó tőkéjét fektette bele fabrikájába. Koppel csak a katonaságnak dolgozott, áruját Pestre, a rokkantak házába továbbította. Itt székelt ugyanis a katonai rokkantházakban létesített fabrikák igazgatója, s ő küldte tovább az árut az ausztriai katonai felszerelési bizottsághoz. (Ebből az adatból látható, hogy Magyarországon több rokkantházban volt fabrika.) Koppel elég jó posztót és pokrócot készített, elég olcsó áron, a katonaság meg is volt vele elégedve. Annál nagyobb ellenszenvvel nézték működését a pesti és budai posztószövő céhek. Felpanaszolták, hogy Koppel működése sérti a pesti és budai posztósok kiváltságait. Koppel katolikus mesterlegényekkel dolgoztatott, akik — a céhek szerint — nála istentelenebbé válnak, s emiatt a szentségek felvétele nélkül, barmok módjára pusztulnak majd el. Az óbudai uradalmi prefektus nem osztotta a céhek véleményét, s a Koppel-féle manufaktúra működését, mivel az csak a katonaságnak dolgozott, a polgári posztószövőkre nézve nem minősítette károsnak. A hely-

tartótanács a céheknek a manufaktúra megszüntetése tárgyában beadott kérelmét, mint alaptalant, el is utasította.³⁹ Ez a manufaktúra sem maradt fenn sokáig, mert a továbbiakban adatok nem maradtak fenn róla.

Összegezve a kb. 1725-től 1780-ig terjedő korszak eredményeit, jól megmutatkoznak az ipari fejlődésnek Pesten, Budán és Óbudán jelentkező egykorú korlátai. Láthattunk két főúri kísérletet, amely főleg a céhek befolyása alatt álló városi tanács ellenállásán bukott meg. A helytartótanácsból, a kamarától kiindult kezdeményezések a tanács részvétlenségén, azonkívül a tőkehiány miatt szenvedtek hajótörést. Akadt két céhmester-vállalkozó és két kereskedő-vállalkozó, közülük csupán Okenfusz és Koppel tudott manufaktúrát alapítani, de ezek sem álltak fenn hosszabb ideig. A pesti Invalidus-házban létesített fabrika tulajdonképp katonai intézmény volt, nem a város gazdasági életéből táplálkozott. Állami támogatást, az osztrák gazdasági politika elképzeléseibe illő egyes iparágakkal kapcsolatos buzdításon kívül, egyetlen egy esetben sem tapasztalhattunk. A kereskedelmi és egyéb tőke hiánya, a bécsi kormány a magyar gazdasági fejlődést elnyomó politikája következtében Mária Terézia alatt tehát a manufaktúrák nem tudtak Pesten és Budán meggyökeresedni. Kivételesen ez alól csupán a Pesten 1776-ban alakult Valeró-selyemmanufaktúra, s az Óbudán 1777-ben létesített Beywinkler—Höpfinger-féle selyemmanufaktúra. Azokról a gazdasági tényezőkről, amelyek e manufaktúrák kialakulását előmozdították, s magukról az üzemekről részletesen a II. József alatti fejlődés vizsgálatánál emlékezünk meg. E manufaktúrák működése ugyanis elsősorban a II. József-kori állapotokat jellemzi.

A manufaktúrák fejlődése II. József alatt

Azok a körülmények, amelyek a magyar, illetve a pesti és budai iparfejlődést, a manufaktúrák kialakulását befolyásolták, észrevehetően előnyösen megváltoztak II. József korára és II. József korában. Ezt részben a történeti fejlődés hozta magával. A magyar gazdasági fejlődést a bécsi gyarmati politika nem tudta teljesen megakadályozni, az a sok korlátozás ellenére is meghozta szerény eredményeit. A XVIII. század utolsó két évtizedében az iparfejlődés számára is kedvezőbb feltételek alakultak ki. A három város közül Pest erre az időre valóban az ország kereskedelmi központjává vált, az 1792. évi összeírás szerint az ország első kézműves városává is fejlődött.⁴⁰ Mindez megkönnyítette a vállalkozók terveit, s Budát, Pestet és Óbudát a kedvezőtlen körülmények ellenére is a lehetőségek városaivá tette.

A bécsi gazdasági politika, amely Magyarországot agrár jellegű állammá, az osztrák ipar nyersanyagtermelő bázisává igyekezett fejleszteni, Mária Terézia uralkodásának végére és II. József korára akaratlanul is megérelt bizonyos lehetőségeket Pest-Budán a manufaktúrák korlátozott mértékű kialakulására. Ez elsősorban a bécsi kormány által az osztrák selyemipar érdekében Magyarországon támogatott selyemtermeléssel kapcsolatban nyilvánult meg. Ismeretes, hogy Mária Terézia,

elsősorban a Délvidéken, az iparnövények, a festőnövények, a selyemtermelés meghonosítására tett nagy erőfeszítést. A Délvidéken, de az ország egyéb részeiben termelt selymet is 1770 után már Budán gyűjtötték össze, s ettől az időtől kezdve Pest-Buda és Óbuda a magyarországi selyem gyűjtőközpontja lett. Hasonlóan selyemgyűjtő központtá vált a közelben fekvő ráckevei uradalom is.⁴¹ A nyersselyem összegyűjtése Pest-Budán, illetve a városok környékén, elkerülhetetlenül magával hozta azt, hogy a selyemgyárosok — felhasználva a kedvező lehetőségeket — a nyersanyagforrás közelében telepedjenek meg, s alapítsanak különféle selyemszöveteket készítő manufaktúrákat.⁴²

A bécsi gazdasági politika, amint említettük, egyes, az osztrák ipari fejlődést nem veszélyeztető, vagy az osztrák ipar számára félkészgyártmányokat készítő iparágakat aránylag kedvezőbb bánásmódban részesítette Magyarországon, sőt néha hajlandó volt az ipartámogatást ilyen iparágaknál Magyarországra is kiterjeszteni. E politika szintén főleg a selyemparral kapcsolatban érlelte meg a lehetőségeket. A nyersselyem összegyűjtése Pesten, Budán és Óbudán gombolyító, selyemfonó üzemek felállítását tette szükségessé, hasonlóan a Délvidékhez, ahol a selyemtermelés meghonosítását fonodák és gyárak megalapítása követte (Versec, Pancsova, Bellovár, Vukovár).⁴³

A manufaktúra-ipar fejlődése szempontjából figyelembe kell venni a bécsi gazdasági politikának II. József alatt bekövetkezett néhány tagadhatatlanul kedvezőnek mondható megnyilvánulását is. II. József gazdasági törekvéseinek jellemzése történetírásunk meglehetősen bonyolult problémái közé tartozik. Általánosan hangoztatott tény, hogy II. József gazdasági politikája töretlen folytatása Mária Terézia gyarmatosító törekvéseinek,⁴⁴ s hogy II. József rendszerében épp gazdasági szempontból találunk legkevésbé újat az előző korhoz képest. Gazdasági politikája bizonyos vonatkozásban még Mária Terézia politikájánál is kedvezőtlenebb Magyarországra nézve, hazánk gyarmati sorba való taszítása nála érte el csúcspontját.⁴⁵ Tény az, hogy a magyar kereskedelem II. József alatt az addiginál is súlyosabb nyomás alá került. Magyarország nyerterményeit teljesen az osztrák ipar foglalta le magának. A vámpolitika a magyar terményeket és egyéb árukat Ausztriában külföldiek gyanánt kezelte, míg az osztrák áruk Magyarországon a belföldi áruk kedvezményeit élvezték. II. József 1788-ban még súlyosabb vámrendszert vezetett be. Emiatt a hazai kereskedelem teljesen osztrák kézbe került, a magyar nyerterményeket olcsó áron az osztrákok vették meg, az osztrák áru verseny nélkül jöhetett Magyarországra.⁴⁶ II. Józsefben ugyan megvolt az a szándék, hogy a magyar gazdasági életet ugyanolyan bánásmódban részesítse, mint az örökös tartományokét. Ennek azonban súlyos feltételei voltak, mégpedig a nemesi adómentesség megszüntetése, rendszerével szemben a nemesi ellenállás felszámolása. Ezt a célját azonban II. József nem érte el, így Magyarország — II. József kifejezése szerint is — gyarmat maradt továbbra is.⁴⁷

II. József kereskedelmi és vámpolitikája valóban igen súlyos volt Magyarországra nézve, s ez természetesen az ipari fejlődést is döntően

befolyásolta. Ettől eltekintve vannak II. József gazdasági politikájának olyan megnyilvánulásai is, amelyek a magyar iparfejlődés számára — Mária Terézia korához képest — aránylag több könnyítést tartalmaznak. A császár gazdasági elképzeléseiben uralkodása elején az ipart támogató merkantilista elvek helyett fiziokrata elveket vallott inkább,⁴⁸ sőt a szabad verseny elvei is tért hódítottak nála.⁴⁹ Ezek az elvek nyilatkoztak meg pl. a parasztság támogatásában, az osztrák gyáripar állami támogatásának csökkentésében, a monopóliumok, privilégiumok korlátozásában.⁵⁰ Ez előnyös volt a magyar iparra nézve, hajtásait nem nyesegették állandóan az osztrák ipar érdekében, több levegőhöz juthatott. Ezek az elvek az annyira óhajtott könnyebb érvényesülést tették lehetővé az ipar számára. II. Józsefnek mint a felvilágosodott abszolutizmus hívének reformtörekvései egyéb intézkedéseiben is észrevehetőek. A céhekbe való felvételt pl. az iparosítás érdekében 1784-ben megkönnyítette, s nem elégedvén meg az eredménnyel, 1785-ben a céheket eltörölte.⁵¹ Ez az intézkedés a gyakorlatban ugyan nem valósult meg, de jól kifejezi a császár meggyőződését a céhrendszer elavult voltáról. A zsidók betelepítését a városokba, kereskedésüket, a városi haszonvételek bérlését számukra megengedte.⁵² Mindez jótékonyan hatott az ipar és a kereskedelem fejlődésére.

Azoknak az iparágaknak a támogatására, amelyek a katonaság ellátását vagy az osztrák posztüzemek fonalszükségletének kielégítését tették lehetővé, II. József is felhívta a városok figyelmét.⁵³ Ő azonban tovább ment az egyszerű buzdításnál. A gyapjuszöves elterjesztése érdekében pl. elrendelte, hogy a munkakiadók (Verlegerek) és azok megbízottai, a mesterek, az üzemek szerződés alapján gondoskodhassanak a gyapjú beszerzéséről, megfonásáról, és az ilyen szerződéseket hivatalos személyek jelenlétében kössék meg.⁵⁴

József nem viselkedett oly ellenségesen a magyar iparral szemben, mint Mária Terézia. A magyar ipari létesítmények támogatására általában ő sem volt hajlandó, egyes iparágaknál, mint pl. a selyemiparnál, azonban kivételeket tett. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a bécsi udvar gazdasági politikája II. József korában az előző korhoz képest lényegében új utakra tért volna. Ennek a politikának az alapelve továbbra is az volt, hogy az osztrák örökös tartományok iparát támogassa a magyar ipar rovására. Vitathatatlan tény azonban az, hogy a magyar ipar ebben a továbbra is alárendelt és gyarmati jellegű helyzetében József bizonyos könnyítései és kivételezései révén valamivel kedvezőbb helyzetbe került, mint amilyenben az előző évtizedekben volt.⁵⁵ Ez is hozzájárult ahhoz, hogy az ipari fejlődés Magyarországon 1780 után a viszonylagos fellendülés korszakába lépett.

A továbbiakban a II. József idején adott viszonyok között megvizsgáljuk az egyes városokban, tehát Pesten, Budán és Óbudán a manufaktúrák kialakulását, konkrét példákon figyelve meg azokat a tényezőket, amelyek ezeknek az ipari létesítményeknek a fejlődésére kihatással voltak, s amelyekről általában már eddig beszéltünk. Fejtegetéseinkben főleg azokra a „gyárkimutatások”-ra támaszkodunk, amelyeket II. József

alatt készítettek a megyék és a városok a helytartótanács részére. A táblák a manufaktúrák nyersanyagforrásairól, nyersanyagszükségletéről, a termelés mennyiségéről és értékéről, a felvevő piacról, a munkásokról és az egyes tulajdonosoknak üzemük fejlesztése érdekében előadott kívánásairól adnak számot. (Megjegyezzük, hogy a manufaktúra, fabrika szó helyett — amint ezt már eddig is csináltuk — többször a gyár kifejezést fogjuk használni, bár a tanulmányban mai értelemben vett gyárról nem beszélhetünk. A manufaktúra kifejezés alkalmazása azonban, főleg a szóösszetételekben, stiláris nehézségeket okoz, tehát azt többször a gyár szóval helyettesítjük.)

Pest

A manufaktúrák fejlődése ebben az időben már Pesten a legjelentősebb. Az élénk kereskedelem itt gyűjtötte össze aránylag a legtöbb tőkét, a forgalom is Pest szerepét domborította ki.

Azok a tényezők, amelyek a selyemipar kifejlődésének lehetőségével kapcsolatban az eddigiekben már részletesen bemutatunk, Pesten egyhamar éreztették kedvező hatásukat. A nyersselyemnek a három városban, illetve környékükön való összpontosítása, majd a továbbiakban Óbudán selyemfonó és selyemgombolyító létesítése valóban komoly serkentő erőnek bizonyultak. Ez a kedvező helyzet úgyszólván a semmiből hozta létre az itteni selyemipart, pótolva nem egy esetben a gazdasági elmaradottságból származó tőkehiányt vagy a szakmunkáshiányt.

Pesten, Budán és Óbudán a selyemiparnak nem volt múltja, ez az 1770-es években céhes ipari viszonylatban is igen kezdetleges lábon állott, csupán a gombkötő céhek foglalkoztak selyemszalagok szövésével, selyemszövő céh egyébként egyik városban sem volt.⁵⁶ A selyemcikket a kereskedők jórészt Bécsből szereztek be. E kedvezőtlen céhes előzmények ellenére mégis zömükben selyemmanufaktúrák létesültek II. József alatt a három városban.

A selyemipar tehát hazai talajba ültetett külföldi növény volt, amely a kezdethez szükséges energiákat is külföldről hozta magával. Ez egyébként a selyemiparnál elég gyakori jelenség, a bécsi selyemipar is külföldi eredetű, olasz mesterek műve. A bécsi, illetve az osztrák selyemipar az 1780-as években már megizmosodott, a konkurrencia is erősen kifejlődött. A vállalkozók új működési területeket kerestek, s figyelmük a selyemiparra kedvező körülmények miatt Pest-Buda felé fordult.⁵⁷ A pesti selyemgyárakat jórészt ezek a bécsi és osztrák mesterek, vállalkozók alapították.

Valero István és Tamás manufaktúrája. Az első manufaktúra, amelynek alapítására az alább ismertetett körülmények miatt 1776-ban került sor. A spanyol eredetű Valero-család még III. Károly korában telepedett Bécsbe, hazájából, Spanyolországból hozva magával a selyemkészítés tudományát. A gyáralapító Valero-testvérek már Magyarországon születtek (Valero István 1744-ben Pesten, Valero Tamás pedig 1746-ban Budán).⁵⁸ Alapítási kísérletük első színhelye még Bécs volt,

ugyanis az egyik Valero-fiú Felzogerrel együtt 1760 után Bécsben vezette be a selyemfátyol gyártását. A bécsi gyárosok versenye, vagy pedig az üzlet ki nem elégitő volta készítette a Bécsben működő egyik Valerót arra, hogy kihasználva a Pesten kínálkozó lehetőséget, testvérével együtt szülővárosában alapítson üzemet. A Terézvárosban (a mai Kürt utcában) megvettek egy üres telket, azt eperfával ültették be, s a telken gyárépületet emeltek. A gyár mindössze hét szövőszéssel kezdte el működését a határőrvidékről és Szlavóniából való nyersanyaggal.⁵⁹

Az alapításhoz szükséges tőke és vagyon eredetére vonatkozóan a Valero-család esetében nincsenek biztos adataink. Valószínű, hogy a család már Spanyolországból hozott magával bizonyos vagyont, s a bécsi működés is jövedelmezhetett valamit. Azonban az nem kétséges, hogy a meginduláshoz szükséges tőke nem hazai eredetű s nem is kereskedelmi tőke. Mesterségbeli tudását a két Valero szintén külföldön tökéletesítette, s erre az 1801. évi nemességet kérő folyamodványukban utalnak is.⁶⁰

Mindenesetre a két Valero a vállalkozáshoz az akkori viszonyok között aránylag komoly tőkével rendelkezett. Szakmai tudásuk, üzleti szervezőképességük is kiváló volt. Erre mutat a manufaktúráról szóló első jelentés, amelyet a városi tanács 1781-ben küldött a helytartótanácsához. A pesti tanács 1781. szeptember 29-én azt jelentette, hogy Pest egyetlen fabrikája a Valero-féle selyemfátyolgyár, amelyet Valero István és Tamás Ott Annával társulva birtokol, s amely áruit „bolognai módra” készíti el. A gyár évente 1000 font 7500 Ft értékű nyersanyagból (selyemfonal) 800 göngyöleg selymet gyártott 20 000 Ft értékben. A manufaktúra 92 személyt alkalmazott, mégpedig 12 külföldi, 20 hazai segédet és 60 hazai tanulót. Az üzem továbbfejlesztésére a Valero-testvérek nyersanyagot kértek hitelbe a kincstártól, a gyárban tanuló gyerekek részére állami segítyt, legényeik részére pedig különféle kedvezményeket igényeltek. A városi tanács véleménye az volt, hogy a gyár saját erejéből állt talpra, jövője van, tehát támogatásra érdemes.⁶¹

Az 1785. évi gyárkimutatás szerint a manufaktúra már jóval túlhaladta az 1781. évi méreteket. Emelkedett a szövőszékek és orsók száma, beruházásokat eszközöltek, építkezések folytak. A nyersanyagszükséglet 1785-ben már 2000 font, a termelés mennyisége 217 606 rőf áru 40 500 Ft értékben. A gyártáshoz szükséges fonatlan selymet, kénsavat, gubacsot a helyi piac biztosította, gumit és papírt azonban Bécsből kellett beszerezni. Az árut Pesten és Debrecenben adták el. A munkások létszáma 150-re nőtt, ebből 35 külföldi segéd, 35 külföldi inas és 80 belföldi napszámos volt.⁶² Egy másik, 1785 végéről való ismertetés szerint a manufaktúra 71 szövőszéssel dolgozott, s évi 44 304 Ft értékű árut termelt, ebből azonban csak 30 000 Ft értékű fogyott el, 14–15 000 Ft értékű raktáron maradt.⁶³

Az 1787. január 13-i gyárkimutatás további fejlődésről tanúskodik. Az üzem neve ekkor már krepp-, flór-, bársony- és tafotagyár, tehát a selyemfátyol (flór) gyártásáról egyéb selyemcikkék készítésére is rátértek. A feldolgozott nyersanyag: 2000 font fonatlan selyem, 1000 font fonott selyem, 1000 font gumi és 285 Ft értékű festékanyag, csomagolási

eszközök. A nyersanyagot Eszékről és az ún. orsói selyemfonalat Roveredoból (Dél-Tirol) szerezték be. A gyártott áruk értéke évi 69 000 Ft. A személyzet: egy könyvelő, egy fonómester, 11 szövőmester, 23 segéd, 48 betanított női munkás, 9 napszámos, mind belföldiek. Azonkívül 41 belföldi fiútanuló és 56 belföldi tanulóleány. Összesen 190 fő. A szövőszekek száma 85, ebből 71-en selyemfátyolt, 14-en pedig egyéb selyemárut szőttek. Az árut helyben adták el.⁶⁴

Az 1788. augusztus 27-i kimutatás arról tanúskodik, hogy a Valero-manufaktúra termelésében az 1787–88-as évek folyamán hanyatlás állott be. A manufaktúra kapacitása ugyan nem lett kisebb, mert a szövőszekek száma 96-ra növekedett, a foglalkoztatott munkások száma azonban 1788-ban 184-re, s a termelés értéke pedig évi 32 000 Ft-ra csökkent. Az utóbbi tehát nem érte el az 1787. évi felét sem. A termelés csökkenését anyagihiány okozta, emiatt pl. 1787-ben a gyár négy hónapig nem dolgozott.⁶⁵

További részletes kimutatások ebből az időből sem a Valero-féle, sem egyéb manufaktúrákra vonatkozólag nem maradtak fenn. A Valero-féle manufaktúra termelése továbbra is pangott, 1789-ben 33 876, 1790-ben 28 868 Ft volt a gyártott áruk értéke.⁶⁶

A Valero-testvérek üzeme az 1787. esztendőket követő néhány nehéz év ellenére sem rendült meg. Az 1790-es években a termelés újból emelkedni kezdett. Ezt a körülményeket vezető, a szakmai tudás mellett elsősorban a testvérek elég szilárd vagyoni helyzete tette lehetővé. A család vagyona pl. 1785-ben 43 155 Ft-ot tett ki,⁶⁷ 1790-ben a két testvérnek összesen 4 háza volt (a terézvárosi 275, 276., 277., 278. sz. házak) a házakhoz tartozó 6686 négyszögöl telekkel, ezenkívül még külön 1946 négyszögölnyi telekkel együtt.⁶⁸ Mindez az állandóan bővülő gyár és gyári felszerelés mellett. A Valero-testvérek vagyona 1801-ben 106 819 Ft-ra rúgott.⁶⁹

A Valero-manufaktúra az országban és a Habsburg-birodalom területén is jó hírnévnek örvendett, azt lehet mondani, elérte a birodalom legjobb selyemgyárainak színvonalát. A gyártmányokat az ország határain kívül Bécsben és Nikolsburgban is szívesen megvették. A Valero-testvérek 1794. évi kincstári selyemhitelt kérő folyamodványához csatolt bizonyítványok tanúsága szerint a Valero-gyártmányok a legszebbek és legjobbak közé tartoztak a birodalom összes ilyen gyártmányai között (unter allen Waaren anderer Fabriken in ganzen k. k. Staaten). Még a bolognaival, a legjobb európai áruval is felvették a versenyt.⁷⁰ A Valero-manufaktúra tehát jól megalapozott, az akkori fejletlen magyar gazdasági viszonyok ellenére is fejlett, életerős vállalkozásnak bizonyult.

Ifjú Beywinkler József a Valero-testvérekénél jóval kisebb manufaktúráját 1781-ben alapította. Az alapító személye itt is külföldi, a vállalkozáshoz szükséges vagyon közvetve szintén külföldi eredetű. Beywinkler a selyemgyártás tudományát és a szükséges tőkét családjából hozta magával, ugyanis legidősebb fia volt annak a Beywinkler József nevű, bécsi származású selyemgyártómesternek, aki kincstári támogatással 1777-ben Óbudán létesített selyemgyártó manufaktúrát. A fiú 1781-ig

apjánál dolgozott, 1781-ben azonban önállósította magát, s átjött Pestre. Apjához hasonlóan kincstári nyersanyaghitel formájában ő is állami támogatásban részesült, üzeme azonban kisebb volt, mint az óbudai. Raktáron levő készáruja és kinnlevőségei 1784-ben csupán 961 Ft-ot értek.⁷¹

Az 1785. évi gyárkimutatás szerint ifjú Beywinkler József selyemkelmét gyártó fabrikája összesen 7200 rőf árut készített 10 800 Ft értékben. A nyersanyagként (félkészárúként) szolgáló tráma és orsoi selymet (a selyemszövetekhez használt két olasz-nevű selyemcérnaféleség) a pesti sóhivataltól (mint kincstári selyemraktárból) szerezte be, mégpedig 600 fontot 5900 Ft értékben. Árut Pest-Budán adta el. Gyárában 5 külföldi segéd és 15 belföldi napszámos dolgozott.⁷²

Az 1787. évi kimutatás ifjú Beywinkler Józsefnél nem árul el különösebb fejlődést. A fabrika ekkor tafotát, párizsi árut és egyéb selyemszöveteket készített. A nyersanyagot nem Pesten, hanem Eszékről (az ottani filatóriumból) szerezte be 5900 Ft értékben. Árut továbbra is helyben adta el. Munkásainak száma: 5 segéd, 1 betanított leány, 12 selyemgombolyító, 1 csévéző, 2 tanulóleány, mind belföldiek.⁷³ Ifjú Beywinkler József ekkor 5 szövőszékkal dolgozott, tehát manufaktúrája tényleg nem volt nagyméretű. Vagyonát áruban és felszerelésben mindössze 4127 Ft-ra becsülték.⁷⁴ Az 1788. évi kimutatás szerint ebben a manufaktúrában is csökkent a termelés, az anyagihiány miatt négy hónapig szünetelt a munka. A nyersanyag körül tehát itt is bajok voltak, erre mutat a tulajdonos kívánsága is, amelyben a hazai nyersanyag szabad felvásárlásának lehetővé tételét kérte. A hazai nyersanyaghiány miatt ugyanis Olaszországból volt kénytelen selymet behozatni.⁷⁵ Ifjú Beywinkler József a Valero-testvérekkel együtt mégis átvészelte az 1787 utáni nehéz esztendőket, sőt üzeme a nehézségek ellenére megnövekedett, 1793-ban már 24 szövőszéke volt.⁷⁶ Az üzem bővítése folyamán azonban súlyos adósságokba bonyolódott.

Lehner Tóbiás manufaktúrájának alapítási idejét biztosan megállapítani nem lehetett, de mivel 1782-ben mint üzemtulajdonos tanoncszerződést kötött, manufaktúrájának alapítási éve valószínűleg 1782.⁷⁷ Lehner vállalkozása ama ritka esetek közé tartozik, amikor egy manufaktúra megalapításánál pesti polgári vagyon játszott szerepet. Lehner helybeli előkelő polgárcsaládból származott, 1757-ben százas polgár, 1762-ben a külső tanács tagja, 1767-ben városi tanácsnok lett, 1783-ban pedig bíróvá választották. József-ellenes magatartása miatt 1785-ben tisztségekre tovább nem jelölték, ettől fogva a közügyektől visszavonult.⁷⁸ Lehner a közügyek vitele mellett élénk gazdasági tevékenységet is folytatott, 1771 körül pl. Szentendre határában megvásárolt egy folyami malmot, s ezt papírmalommá alakította át. 1774-ben egy másik malmot vett, s a malmokat bérbe adta.⁷⁹ Egyéb vállalkozásairól is tudomásunk van. Stahly György sebésztől pl. 1775-ben kőbányát vásárolt, s ebből építette fel több pesti házát, főképp pedig selyemmanufaktúráját.⁸⁰ Vagyonát mint színházi vállalkozó is gyarapította, többször bérbe vette a pesti rondella-színházat.⁸¹ Lehner tehát a városi polgár élelmes, vállalkozó típusa, bár

vagyona nem kereskedeleméből származott, tehát az ő esetében nem a kereskedelmi tőke szerepéről van szó. Vagyonának alapja örökölt ingatlanvagyon volt.

Lehner manufaktúrája kb. az ifjú Beywinkler József-féle üzem méreteit ütötte meg. Termelése az 1785. évi gyárkimutatás szerint évi 7900 rőf selyemáru volt, 10 300 Ft értékben. Áruit Pest-Budán és Debrecenben vették meg. Üzemében összesen 22 főt foglalkoztatott, mégpedig: 5 külföldi segédet, 1 hazai segédet, 7 külföldi, 1 hazai tanulót és 8 napszámost.⁸² Az 1787. évi kimutatásból az tűnik ki, hogy Lehner a fonatlan selymet Észékről, az orsoi selyemfonalat Bécsből szerezte be. Termelése valamivel több, mint 1785-ben volt. Munkásainak létszáma 20, ekkor már mind belföldiek.⁸³ Az 1788. évi kimutatás Lehnernél is hanyatlásról tanúskodik, a termelési érték csökkent, a munkások létszáma 13-ra fogyott. Anyaghiány miatt Lehner fabrikája is 4 hónapig állt. E kimutatás szerint Lehner Bécsbe is szállított.⁸⁴

Lehnernek egyébként a Valero-testvérekhez hasonlóan saját selyemtenyészete is volt.⁸⁵ A helytartótanács 1786-ban közhírré tette a manufaktúra cégbélyegzőjét.⁸⁶ Az 1789. esztendőben Lehner még a pesti gyárosok névsorában szerepelt, a további években azonban a gyár működéséről nincsenek adatok, legfeljebb annyi, hogy az üzem 1790-ben még bérben volt.⁸⁷

Az időrendben következő, valószínűleg szintén 1782 körül alapított manufaktúra tulajdonosa *Herzog Károly* bécsi selyemgyártó mester volt. Ez az üzem azonban nem ütötte meg a manufaktúra mértékét, az 1785. évi kimutatás szerint 2 tanulóval, 2 napszámossal, az 1787. évi szerint is csak összesen 6 alkalmazottal dolgozott. Az 1788. évi kimutatásból kitűnőleg manufaktúráját megszüntette, és visszament Bécsbe. A kincstártól hitelbe kapott nyersanyagért adós maradt.⁸⁸

Az 1785. évi gyárkimutatásban a fentiekén kívül még három üzem szerepel. Közülük manufaktúrájának azonban legfeljebb csak a 7 külföldi segéddel dolgozó *Leimer Antal*-féle bársonykészítő üzem volt nevezhető, melynek évi termelése 2 800 rőf volt 9 800 Ft értékben. *Bogner Teréz*, aki tafotát készített, 2 külföldi segéddel és 2 napszámossal, *Ament Tamás* pedig csupán 1 hazai segéddel dolgozott.⁸⁹ Leimer és Ament üzeme azonban 1787-re elérte a manufaktúra mértékét. Leimer 10, Ament Tamás 15 alkalmazottal szerepel a kimutatásban. *Bogner Teréz* ekkor 5 alkalmazottal dolgozott. A következő évben Ament és *Bogner* csődbe került, csupán Leimer manufaktúrája maradt fenn, de ez is csak 5 munkást tudott foglalkoztatni. Ament Tamás a Valero-testvérekhez ment el segédnek.⁹⁰ A fenti mesterek egyébként nyersanyagukat 1785-ben a pesti sóhivataltól, 1787-ben Észékről szereztek be.⁹¹ Arra vonatkozólag, hogy honnan származtak, *Herzog* kivételével adataink nincsenek, minden valószínűség szerint Ausztriából vándoroltak be. Az is valószínű, hogy hazájukban a selyemgyártó céh tagjai voltak. Háza, telke vagy egyéb ingatlana Pesten egyiküknek sem volt, ez szintén jövevény voltukra utal.

Az 1788. esztendő közepe táján alapította manufaktúráját *Riegler János* Prágából származó selyemfátyolgyártó, akit 1789. június 20-án

vettek fel pesti polgárnak.⁹² Az 1788. évi kimutatásban szereplő üzeme még csak első heteit éli, 14 betanított leánnyal és 3 inassal kezdte el működését.⁹³ Riegler komolyabb apparátussal látott munkához, átvészelt az 1787 utáni kritikus esztendőket, és 1795-ben már 21 szövőszékkel dolgozott. Anyagi helyzete üzemének növekedése ellenére sem volt szilárd. Az 1794. esztendőben ugyanis kincstári anyaghitelt kért, s ezzel kapcsolatban kitűnt, hogy aktíváit és passzíváit egybevetve csupán 1 298 Ft tiszta vagyonnal rendelkezett. Felesége megvádolta őt, hogy rendezetlen életviszonyai miatt nem képes a gyárat vezetni, s a kincstári anyaghitelnek megfelelő biztosítékot nyújtani. A kamarához azzal a kéréssel fordult, hogy férje helyett bízzák őrá az üzem vezetését.⁹⁴ A gyár további sorsáról nincsenek adataink, a városi tanács 1795. évi jelentése már nem emlékezik meg róla.⁹⁵

Pest városának 1789-ben a helytartótanácsához, a harmincad-állomások számára nyilvántartás céljából küldött, lényegében csak a fabrikatulajdonosok puszta névsorát tartalmazó jelentése említ még néhány selyemgyártót. Ezek Grätz Henrik selyemszövetkészítő, Berkovits Joel paszománykészítő és Spitzer János bársony- és selyemgyártó.⁹⁶ Fentiek vállalkozásával kapcsolatban kevés adatunk van, annyi azonban bizonyos, hogy egyikük üzeme sem volt manufaktúrának nevezhető. Grätz Henrik 1789-ben a Lehner-féle manufaktúrát bérelte, s ilyen minőségben kérte magát a pesti polgárok közé felvétetni. A pesti tanács azonban, mivel nem saját fabrikájában dolgozott, kérelmét elutasította.⁹⁷ Ugyanez a Grätz 1790-ben 4 tanulóra kért kincstári támogatást a helytartótanáctól. A kérelmével kapcsolatos városi jelentés szerint Grätz 4 szövőszékkel működött, 1 legény és 2 betanított leány segítségével. Az üzem a Király utca 403. sz. házban volt. E jelentés is arról tanúskodik, hogy Grätz nem önálló vállalkozóként mások megbízásából készítette áruit. Mandl pesti zsidó selyemkereskedő látta el őt nyersanyaggal, s ezt a nyersanyagot heti bérért dolgozta fel.⁹⁸

Berkovits Joel paszománykészítő sem működött önálló vállalkozóként. Először a Valero-gyárban dolgozott, 1786-ban Lehner Tóbiástól kapott munkát, s 1791-ig, úgy látszik, Lehner bizonyos megrendeléseit látta el. Lehner megfelelő helyiséget, félszert, kölcsönt nyújtott neki, és az elkészített áruk 25%-át kötötte ki magának. Berkovits 1791-ben bepanaszolta Lehnert, hogy az ígéretét nem tartotta meg, igazságtalanul bánt vele, s munkáját megnehezítette. Ezeknek az adatoknak a tanúsága szerint tehát Berkovits a Valero- és a Lehner-üzemnek dolgozó paszománykészítő s nem önálló tulajdonos volt. Valószínű azonban, hogy Berkovits nemcsak megbízóinak, hanem eladásra is dolgozott.⁹⁹ A harmadikról, Spitzer Jánosról semmilyen adatunk sincs.

Ennyiben számolhatunk be a pesti selyemmanufaktúrákról, amelyek a II. József uralkodása alatt keletkezett kedvezőbb gazdasági konstelációnak köszönhetőek létüket. Különösebb magyarázatra nem szorul az a tény, hogy II. József idején a manufaktúrák száma hirtelen megnövekedett. A selyemmanufaktúráknál, amint láttuk, jórészt külföldi vállalkozó, külföldi tőke alapításairól volt szó. Lehner Tóbiás, pesti

bíró vállalkozása úgyszólván az egyedüli kivétel. A pesti kereskedelmi tőke, a kézműves ipar e manufaktúrák keletkezésénél semmilyen szerepet sem játszott. A II. József alatt létesült selyemmanufaktúrákat részben mégis céhes eredetűeknek kell vennünk, csakhogy az alapítók nem pesti, hanem bécsi, illetve osztrák céhmesterek voltak.

A II. József idején tapasztalható kedvezőbb viszonyok a selyemiparon kívül, bár jóval kisebb mértékben, egyéb iparágakban is indíttatást adtak manufaktúrák alapítására. Ezek már inkább a pesti gazdasági talajból szívták életerejüket, igaz, hogy az eredmény is ennek megfelelő volt. A vállalkozási kedv a szövő- és a bőripar terén volt a legélénkebb. Említésre méltó eredményeket azonban csak a szövőipar tudott felmutatni. Olyan kedvező konstelláció, mint amelyet a selyemiparnál tapasztalhattunk, e vállalkozásokat nem segítette.

A két szövőmanufaktúra közül a *Bakál Atanáz—Zsuppán János*-féle gyapjúrászat készítő manufaktúra volt a jelentősebb. (A gyapjúrása gyapjúból készült durvább szövet, főleg szoknyák készítésére használták.) Ez a manufaktúra 1785-ben alakult meg, ebben az évben kötött szerződést Bakál Atanáz pesti görög kereskedő Zsuppán Jánossal, szintén balkáni származású kereskedővel, aki a rázsakészítésben szakember volt. A szerződés értelmében Zsuppán János kötelezte magát arra, hogy Bakál pénzén egy gyapjúrászat készítő fabrikát rendez be. A fabrika működéséhez a továbbiakban Bakál adja a pénzt, Zsuppán pedig a szakértelmet és a munkát. A hasznon fele-fele arányban megosztottnak.¹⁰⁰

A Bakál—Zsuppán-féle manufaktúra megalapításában tehát a pesti kereskedelmi tőke, mégpedig egy görög kereskedőnek a vagyona játszott szerepet. Ez az egyetlen eset, amikor a pesti görög kereskedők közül valaki manufaktúra létesítésére szánta magát. A szakember Zsuppán János neve szintén gyakran szerepel az egykorú iratokban. Zilált anyagi viszonyok között élő ember volt, akit adószai rendszerint cserbenhagytak. Vállalkozásaiban nem sok szerencse kísérete.¹⁰¹ Testvérével, Zsuppán Demeterrel együtt először Miskolcon kereskedtek, majd a boroszlói hercegség területén fekvő Weisswasser, illetve Freywald nevű városokban létesítettek gyapjúrászat készítő manufaktúrát.¹⁰² Innen — Bakál állítása szerint — meg kellett szökniök, mert 80 000 Ft kárt csináltak és a gyár tönkrement.¹⁰³

A manufaktúra az 1785. évi összeírásban Zsuppán és társa fabrikája néven szerepel. A tulajdonosok a gyapjút pesti görög kereskedőktől, a festéket és a vegyi anyagot külföldről (pontosabban nincs megjelölve) szerezték be. Évi termelésük 21 000 róf áru volt 14 700 Ft értékben. Pest-Budán kívül Debrecen, Vác és Kecskemét városokba szállítottak. Üzemükben ekkor 6 külföldi segéd és 88 hazai napszámos (jórészt fonónő) dolgozott. A gyártás fellendítése érdekében 7 000 Ft-nyi állami kölcsönt kértek.¹⁰⁴

Az 1787. évi összeírásban a manufaktúráról részletesebb adatok találhatók. A manufaktúra termelési értéke ugyanannyi, mint 1785-ben. A gyapjút a Havasalföldről, a Bánságból és egyéb magyar területekről szerezték be. A munkások létszáma hatalmasan megnőtt, 1 külföldi

festőn, 1 belföldi posztónyíron, 4 külföldi és 6 belföldi posztószövő segéden kívül 220 nőt alkalmaztak a gyapjú fésülésére, fonására. A manufaktúra ekkor 15 székkal működött, s az üzem fejlesztésére 10 000 Ft-os kölcsönt kértek.¹⁰⁵ Az 1788. évi összeírás a manufaktúra némi fejlődéséről tanúskodik, termelési értéke 18 800 Ft-ra, a munkások létszáma 235-re emelkedett.¹⁰⁶

A Bakál—Zsuppán-féle manufaktúra — a többi vállalkozáshoz hasonlóan — csak néhány esztendeig működött, s rövid élete is rendkívül viszontagságos volt. A két társ nemigen fért meg egymással, illetve Bakál kapzsisága miatt a társulás néhány év múlva felbomlott. A már említett szerződés nem írta körül pontosan a két társ jogait és kötelességeit, s azonkívül Zsuppánra nézve rendkívül hátrányos is volt. A szerződés értelmében¹⁰⁷ Bakál minden munka nélkül a haszon felét kapta meg, ezenkívül a gyár és a felszerelés is teljesen az övé maradt. A két társ 1788-ban összeveszett egymással, s Bakál, miután Zsuppán a manufaktúrát már felállította és üzemképessé tette, maga akarta a vállalkozást tovább vezetni, azzal érvelve, hogy a társulásból csak kára lett. Zsuppán először a társasviszony visszaállítását kérte, a városi tanács véleménye azonban az volt, hogy a társulás felbontandó és a két fél között a végelszámolás megejtendő. A manufaktúra üzletmenetét nagyon nehezen lehetett megállapítani, mert a két fél számadásai sehogysem egyeztek. Bakál számadásai szerint Zsuppán tartozott kártérítést fizetni, Zsuppán számadásai pedig Bakált marasztalták el. A két társ között perre került a sor, amelynek folyamán egy városi bizottság azt állapította meg, hogy a manufaktúra 1785-től 1787-ig 2280 Ft tiszta jövedelmet hozott. Ezt a két társnak a szerződés értelmében meg kell osztania egymással fele-fele arányban. A bizottsági vizsgálat egyik felet sem elégitette ki.¹⁰⁸ A per még 1791-ben is folyt.¹⁰⁹ Zsuppán követeléseit végül is biztosították. Bakál 1792-ben meghalt, s ekkor Zsuppán követeléseit fedezésére társa vagyonára hatósági zárt kért.¹¹⁰ A manufaktúra egyébként 1790 táján megszűnt; az 1789. évi városi jelentés még említést tesz róla.¹¹¹

A Bakál—Zsuppán-féle manufaktúra tehát a kereskedelmi tőke tipikus létesítménye volt. A másik szövőmanufaktúra, amelyet az ausztriai Weiragból származó és Pesten 1787. április 11-én polgárjogot nyert *Rausch Lőrinc* takácsmester alapított, ezzel szemben céhes eredetű.¹¹² Rausch nem sokkal a gyáralapítás előtt jöhetett Pestre, s feltehetőleg szülőföldjéről valami vagyont is hozott magával. Pamutárut és vásznat készítő manufaktúrájáról az 1787. évi kimutatás ad először tájékoztatót. Eszerint a pamutot és egyéb nyersanyagot Macedóniából szerezte be (görög kereskedők révén), különféle kelméket, kendőt és női ruhát gyártott 3318 Ft értékben. Munkásainak száma 55, mégpedig 4 belföldi, 2 külföldi (szászországi) segéd, 47 belföldi gyapotfonónő és 2 belföldi kártolonő. A manufaktúra 6 szövőszékkal dolgozott. Rausch panaszja jellemző az akkori kezdetleges ipari viszonyokra, nem tudott elegendő és megfelelő fonónőt találni. Ehhez kért támogatást.¹¹³ Az 1788. évi gyárkimutatás a Rausch-féle manufaktúráról is kedvezőtlen helyzetet fest. Termelési értéke 1713 Ft-ra csökkent, a munkások létszáma (nyilván csak

a segédeké) 3-ra fogyott, és a gyapot magas ára miatt csupán 3 szövőszéke volt üzemben.¹¹⁴ A következő esztendőben a manufaktúra, úgy látszik, meg is szűnt, mert az 1789. évi kimutatás már nem említi.¹¹⁵ Rausch esetében az látható, hogy az osztrák vállalkozók nemcsak a selyemipar, hanem a szövőipar terén is lehetőségeket láttak II. József idején Pesten.

A szövőipar mellett a bőrgyártás terén tapasztalható, meglehetősen élénk vállalkozási kedvet eláruló, de sajnos tényleges eredményt alig elért kezdeményekre kell még kitérnünk. Az első kísérlet *Schmidt Ignác* pesti bőrkereskedő nevéhez fűződik, aki 1786-ban manufaktúrája számára a hajóhid melletti rondella átadását kérte Pest városától. Egyben céhmesteri jogért és gyári privilégiumért is folyamodott. Pest városa a rondellát nem adta át, és Schmidtnek a tímárcéhbe való felvételét is megakadályozta. (A mesterjog elnyeréséhez szükséges kellékekkel ugyanis nem rendelkezett.) A helytartótanács az engedélyt a fabrika felállítására, inasok felvételére és felszabadítására ezzel szemben megadta. A rondella átadása és a céhtagság dolgában a városi tanács végzését hagyta jóvá.

Schmidt valószínűleg az üzem felállítását meg is kezdte. A helytartótanácsához 1786-ban beadott kérelmében „Fabrikant”-nak nevezte magát, és a már felállított gyára működésének elősegítésére 12 000 Ft állami hitelt és egyéb kedvezményeket kért. Arra vonatkozólag, hogy a segítséget megkapta volna, s hogy a manufaktúra huzamosabb ideig működött is volna, további adatunk nincsen.¹¹⁶

Még kevesebb adatunk van *Ebenhöch Antal* pesti tímármester kísérletére, aki 1787-ben bagariabőr gyártására akart manufaktúrát létesíteni, s erre vonatkozólag a helytartótanács engedélyét meg is kapta. Sőt a helytartótanács a pesti magisztrátust a vállalkozás támogatására is felhívta.¹¹⁷ A jelzett gyárkimutatásokban azonban sem Schmidt, sem Ebenhöch neve nem szerepel.

Nem szerepel a II. József-kori gyárkimutatásokban *Kemnitzer János* tímármester bőrmanufaktúrája sem. Kemnitzer János gazdag pesti polgár volt, aki a tímármesterség mellett terménykereskedéssel, egyéb vállalkozásokkal is foglalkozott. Pl. vásártéri (a mai Engels tér) telkeket vásárolt, házakat épített, 1791-ben a hajóhid mellett épült házában (Kemnitzer-ház) kávéházat nyitott.¹¹⁸ Gyárengedélyt ugyan csak 1799-ben szerzett magának, azonban abból a tényből, hogy 1782-ben bőrárukat Ausztriába is exportált, s hogy a pesti Natorp-cég útján egy bécsi cégnél 4000 Ft-os váltót hajtatott be, arra következtethetünk, hogy műhelye már az 1780-as években túllépte a céhes kereteket. Kemnitzer a fenti adatokból megállapíthatóan a céhmesterből kereskedővé, a kereskedőből manufaktúra-tulajdonossá fejlődő vállalkozó típusa volt.¹¹⁹ Manufaktúrájának részletes tárgyalása, tekintettel arra, hogy teljes kifejlődése az 1800-as évekre vehető, nem ennek a tanulmánynak a keretébe tartozik.

A selyemiparon, a szövőiparon, a bőriparral kapcsolatos kezdeményeken kívül egyéb iparágakban nemigen jelentkeztek manufaktúrák Pesten II. József korában. Az 1785. évi gyárkimutatás megemlíti ugyan

Sztraka Károly viaszosvászon-készítőt, aki morvaországi lenből s nyugati országokból behozott gumiból, vegyianyagokból évente összesen 100 rőf viaszosvásznat készített. Sztrakát semmi esetre sem minősíthetjük manufaktúristának, mert csupán egy inással dolgozott.¹²⁰

Jelentősebb létesítmény volt *Intim József*nek kb. 1787-ben alakult likőr-, konyak-, ecet- és parfümgyára, amely az 1787. évi gyárkimutatás szerint 16 000 Ft értékű árut termelt, s ebből Lengyelországba is szállított. Munkásainak látszáma az 1787. és az 1788. évi kimutatás szerint egyaránt 34 főt tett ki. (Az, hogy milyen munkások, nincs részletezve.) A városi magisztrátus e manufaktúrára különösen felhívta a helytartótanács figyelmét, mivel *Intim* francia konyak gyártásával is foglalkozott, s ennek a cikknek itthon és külföldön akkor elég jó piacot lehetett teremteni. *Intim* a cukor- és a borellátás terén kért az államtól segítséget, hogy ezt megkapta-e vagy nem, azt a rendelkezésre álló adatokból nem tudjuk megállapítani.¹²¹ Valószínűleg nem, mert gyára egyhamar megszűnt, az 1789. évi kimutatásban már nem szerepel.

Az egykorú források elszórva egyéb, nyilván jelentéktelen vállalkozókról is megemlékeznek. Így pl. 1786-ban *Häass András* pesti arany- és ezüsthuzalgyártó (paszományhoz) panaszkodik amiatt, hogy a gyártáshoz szükséges selyemfonalat mily nehezen tudja Óbudáról beszerezni.¹²² Nyilván ilyen tiszavirágéletű vagy magát manufaktúra rangjára emelő létesítmény több is volt Pesten. Ezekről azonban a gyárkimutatásokban nincs szó, mert a kimutatás időpontjában már nem léteztek, vagy a tanács ezeket manufaktúráknak nem minősítette. A városi tanács minősítése egyébként is sokszor bizonytalan ezekben a kimutatásokban, több esetben látható, hogy a tanács nem volt tisztában a manufaktúra számára újszerű fogalmával. Maguknak a kimutatásoknak az adatai sem teljesen megbízhatóak. Pontatlanságuk miatt a helytartótanács is többször zsörtölődött. Az adatszolgáltatás helyességét befolyásolta a tulajdonos bizalmatlansága a hatóságok iránt, vagy a városi tanács féelme az ipartámogatás reá háruló kötelezettségétől. De az is megtörtént, hogy egyes vállalkozók állami támogatás reményében túlságosan kedvező adatokat mondtak be az összeíró közegeknek.

Összefoglalva a pesti manufaktúrákról elmondottakat, az alábbiakat állapíthatjuk meg. Az előző korszakkal szemben feltűnő a manufaktúrák, különösen a selyemmanufaktúrák számának erős emelkedése. Már ez igazolni látszik azt, hogy II. József korában a manufaktúra-ipar fejlődését kedvezőbb körülmények támogatták. E fejlődésben a pesti kereskedelmi tőke és céhes ipar még elég alárendelt szerepet játszott. A legerősebben képviselt selyemiparnál alig mutatható ki városi gazdasági tényező szerepe. A selyemipart, amint láttuk, Ausztriából bevándorolt mesterek honosították meg, ez alól kivétel csupán *Lehner Tóbiás* vállalkozása volt. Természetes, hogy így a pesti selyemiparnak a céhes hagyományokhoz semmi köze sem lehetett, bár egy-két selyemgyártónál (íj). *Beywinkler József*, *Herzog Károly*) a céhes eredet kimutatható, azonban a céhes gyökereket nem Pesten és Budán, hanem Bécsben kellene keresnünk. Már inkább szóhoz jutottak a pesti kereskedők a

szövőipari (Bakál—Zsuppán) és a bőripari vállalkozásoknál (Schmidt Ignác). A céhes iparosok szintén részt vettek a szövőipar (Rausch Lőrinc) és a bőripar területén született kezdeményezésekben (Ebenhöch Antal és Kemnitzer János). Meglepő, hogy a fém-, fa-, üveg- és edényiparban még csa kísérlet sem történt fabrikák alapítására. Ennek oka nyilván az ipar fejletlensége, az ipari foglalkozások nem kielégítő differenciáltsága volt.

Még egy fontos jelenségre kell a figyelmet felhívunk, nevezetesen arra, hogy az ipari fejlődés II. József alatt hirtelen fellendülő íve 1787 után megtörik. Láttuk, hogy majdnem minden manufaktúra bajba került az 1787 utáni esztendőkből. Ebből arra lehet következtetni, hogy a fejlődést elősegítő tényezők ekkor már megváltoztak. E kérdések részletes megvilágítására külön fejezetben térünk ki.

Buda

Buda, bár lélekszáma egyelőre a pestinél még nagyobb volt, az iparfejlődés szempontjából lassanként háttérbe szorult Pesttel szemben. Ez a manufaktúrák alapításával kapcsolatban is meglátszik. A selyemiparban kialakult aránylag kedvező viszonyok pl. Budán alig hoztak eredményt, a manufaktúrák majdnem kizárólag Pesten és Óbudán helyezkedtek el. Igaz, Buda igényeit a közel fekvő Óbuda, s az 1767 óta Budát az állandó hajóhíddal összekötött Pest könnyen kielégíthette. A vállalkozók ezért szívesebben telepedtek meg a kedvezőbb fekvésű Pesten és Óbudán.

Természetes, hogy a gazdasági fejlődésből Buda sem maradhatott ki teljesen, ezért néhány manufaktúra megalakulásáról itt is beszámolhatunk. Ösztönzőleg hatott az ipari fejlődésre 1777-ben a nagyszombati egyetemnek, továbbá II. József alatt a kormányhatóságoknak Budára való helyezése. Egyes iparágak pedig Budán kedvezőbb feltételeket tudtak maguknak biztosítani, mint Pesten. Részben ilyen körülménynek köszönheti megalakulását az első komoly budai üzem is. Ez az üzem a *Kuny Domokos* által 1785-ben létesített fajansz-manufaktúra. Kuny az egész ország beutazása után határozta el, hogy az ország középpontjában fekvő és agyagfélésekkel rendelkező Buda lesz a legalkalmasabb fabrikája számára.¹²³

A Kuny-féle manufaktúra megalakulásának körülményei a történeti irodalomban eléggé ismeretesek.¹²⁴ A budai fabrika keletkezése a XVIII. században Magyarországon állami segítséggel meghonosított fajanszgyártással kapcsolatos. (A fajansz, illetve majolika az agyagból égetett edények és tárgyak egyik fajtája. Az agyagból formázott tárgyakat előbb kisebb hőfokon égették ki, majd ónmázzal borítva és festéssel ellátva nagyobb hőfokon újból égették.¹²⁵) Az első magyar fajansz-manufaktúrát francia példa nyomán Lotharingiai Ferenc létesítette 1743-ban Holicson. E manufaktúra művezetői állására kapott meghívást a francia származású id. Cuny Domokos, a budai fabrika létesítőjének apja. Így Kuny Domokos keramikus családból származott, s a mesterség tudását

a családból hozta magával. Holicson nőtt fel, 15 éves korában mostohaapjával (id. Cuny Domokos 1759-ben ugyanis meghalt), Hermann Sándorral Tatára került, az Eszterházyak fajanszgyárába. Itt tökéletesítette szakmai tudását. A tatai gyár vezetésére azonban nem számíthatott, mert mostohatestvérének az anyai örökség révén előjoga volt ehhez. Hermann halála után így mostohatestvérének férje, Schlögl János György került a gyár élére. Kuny Domokos máshol kereste a boldogulást: családi egyezség után 1785-ben Budára ment, s ott alapított új fabrikát.¹²⁶

Kuny vállalkozásához a körülmények általában kedveztek. A bécsi udvar a porcelánnal szemben ekkor inkább a fajansz pártján állott, s a fajansz a főúri háztartásokban Magyarországon is divatos lett. A bécsi gazdasági politika a fajanszgyár fejlődése elé, amint ezt a holicsei manufaktúra példája is mutatja, különösebb akadályokat nem gördített. A pest-budai piac szintén kedvező kilátásokat nyújtott, Kuny várható versenytársai csak a felvidéki korsósok és fazekasok, azonkívül a bécsi kiváltságolt császári porcelángyár voltak. A tatai üzem nem okozott konkurrenciát, a család ugyanis megegyezett abban, hogy a tatai fabrikáé legyen az ország nyugati felének piaca, a budaié pedig a keleti részé.¹²⁷

A manufaktúra alapítási körülményeit Kuny a budai városi tanácshoz intézett 1794. évi beadványában részletesen ismerteti. Amint már említettük, saját költségén beutazta az országot, s a gyártáshoz szükséges anyagot drága próbákkal kísérletezte ki. A budai Schnirk-féle kertben egy kísérleti laboratóriumot állított fel 4 kemencével, ahol a Buda környékéről gyűjtött anyagot két és fél éven át vizsgálta. Mindez 3000 Ft-jába került. Majd 1000 Ft-ért 3 holdnyi telket vett a Krisztinavárosban, s azon 30 munkásnak alkalmas gyárépületet emelt. (A Déli pályaudvar mellett, a mai Kuny Domokos utcában.) Az épület és a felszerelés összesen 22 000 Ft-jába került. A gyár felállításához szükséges tőke természetesen a családi vagyonból származott.¹²⁸

Az 1786-i gyárkimutatás szerint Kuny 4 külföldi, 8 belföldi legény-nyel és 1 belföldi tanulóval dolgozott. A nyersanyagszükséglet évi 2924 Ft-ját emésztette fel, a termelt áruk értéke 4822 Ft-ra rúgott. Készítményeit Pest-Budán, Székesfehérvárott, Pécsen, Kassán, Lőcsén és Vácon adta el. Ezenkívül Erdélybe és Lengyelországba is szállított.¹²⁹ Az 1787. évi gyárkimutatás szerint Kuny manufaktúrája szépen fejlődött. A 14 munkást foglalkoztató üzem neve ekkor fajansz- és angol kőedény-gyár (az angol kőedény mai helyes elnevezése angol kemény-cserép).¹³⁰ A nyersanyagot Kuny Budáról, Pestről, Solymárról, Győrből, Komáromból, Bécsből, Villachból és Szászországból szerezte be 3916 Ft értékben. A külföldi országokból nyilván a vegyianyagokat vette meg. A készített áruk értéke ebben az évben 5940 Ft-ra emelkedett. Edényt, szervízt, kávékészletet gyártott festett művészi kivitelben. Kuny állami pénzelőleget kért manufaktúrája számára, azonkívül császári privilégiumot.¹³¹

Túlzott volt tehát Kuny 1787. évi ama állítása, amely szerint manufaktúrája évi 20 000 Ft-ot forgalmazott volna.¹³² Mindenesetre a manu-

faktúra elég szépen fejlődött, 1791-ben Kuny saját házában már 5 kemencét tartott üzemben. A házban a nagy munkatermen és az 5 kemencén kívül lakás, raktár és üzelethelyiség is volt.¹³³ A török háború okozta drágaság, a kedvezőtlen gazdasági helyzet Kuny üzemében is nehézségeket váltott ki, s ekkor Kuny alkalmazottait pipák készítésével foglalkoztatta. A manufaktúra termelése 1790 után újból fellendült.¹³⁴

Kuny először csak fajanszedényeket gyártott, később rátért az állítása szerint sajátmaga által feltalált ún. márványozott fajanszkészítmények gyártására. A 90-es években hozzáfogott az ún. angol keménycserép készítéséhez is. (A közönséges agyagedénynél és a fajansznál lényegesen keményebb és praktikusabb edény. Keménységét az első, igen magas hőfoknál való égetéssel kapja. Az első égetés után festik, majd átlátszó mázzal vonják be és 970—1050 foknál újból égetik.¹³⁵) Egy 1791. évi városi jelentés szintén e háromféle gyártmányról emlékezik meg. A fajanszt (a jelentés majolikának nevezi) tiszta fehér színben, fehér színben kék és zöld szegéllyel, fekete színben paysage-zsal díszítve vagy mindenféle virágokkal festve készítette. A márványozott fajanszból pipákat és gombokat is gyártott.¹³⁶ Kuny gyártmányai az országban elég népszerűek voltak, bár készítményei a holicsi és a tatai áruk minőségét nem érték el.¹³⁷

Említettük, hogy Kuny már az 1787. évi gyárösszeírás alkalmával császári privilégiumot kért. Ezek a privilégiumok inkább Ausztriában voltak divatosak. A bécsi vállalkozó esetleg a helyi verseny ellen akarta biztosítani fejlődő manufaktúráját az abban az időben szokásos módon. Magyarországon ilyeneket — a bécsi gazdasági politika már ismertett rendszabályai miatt — csak elvétve adtak. A holicsi gyár pl. kiváltságolt fejedelmi gyár volt. II. József korában nem ment könnyen a privilégium megszerzése, mert — amint említettük — a császár nem volt híve az ipari kiváltságoknak. Így Kuny 1787. évi kísérlete eredménytelen is maradt. II. József halála után, 1791-ben Kuny újból megpróbálta a gyári privilégium megszerzését. Mind a három gyártmányára (fajansz, angol keménycserép és márványozott fajansz) tíz esztendőre szóló, tíz mérföldes körzetben (közelebről véve Székesfehérvár, Esztergom, Vác városok területére) érvényes kizárólagos gyártási privilégiumot kért.¹³⁸ A városi tanács — a vizsgálóbizottság jelentése alapján — pártolta Kuny kérelmét. Kuny 1792-ben a privilégiumot meg is kapta, azonban nem a kért mértékben. Az uralkodó 6 évi időtartamra és Pest-Buda területére vonatkozóan csak Kuny saját találmányára, az ún. márványozott fajanszra engedélyezte a kizárólagos gyártás jogát.¹³⁹ Ez a privilégium így meglehetősen csekély értékű volt, mert épp a jelentősebb gyártmányokra nem vonatkozott. Így a privilégium Kuny manufaktúrájának fejlődésében nem játszott lényeges szerepet.¹⁴⁰ A privilégium megtagadása nyilván a bécsi kormánynak a magyar ipari fejlődéssel szemben elfoglalt, már ismert álláspontjával kapcsolatos. Közrejátszott ebben egy helyi mozzanat is, amelynek ismertetésére az alábbiakban térünk ki.

Kuny privilégiumkérelmével kapcsolatban derítenek fényt az egykorú források egy másik, a Kuny-féle üzemnél kisebb vállalkozásra, a

Germain—Spiro-féle manufaktúrára. A manufaktúrának — szerény méretei miatt — alig nevezhető üzem vezetője tulajdonképp Germain Gáspár, szintén keramikus család sarja, Germain Miklósnak, a holicsei gyár igazgatójának a fia volt. Germain Gáspár, Kuny Domokos gyermekkori barátja, eleinte a Kuny-féle manufaktúrában működött mint festő, Spiro József, aki eredetileg lakatos volt, szintén Kunynál dolgozott.¹⁴¹

A két jóbarát 1790-ben összeveszett egymással, s Germain Gáspár Spiróval társulva önállósította magát. Germain kiválásának valószínűleg az volt az oka, hogy ő is szeretett volna Kunyhoz hasonlóan önálló gyáros lenni. A szakítás történetét Kuny 1794-ben a következőképp adta elő. A török háború alatt az asztali edények iránti kereslet csökkent, s ezért Kuny, hogy munkáit foglalkoztatni tudja, pipákat kezdett készíteni. A török háború után megint lementek az árak, s ezt alkalmazottai közül egyesek észrevéve, önállósítani akarták magukat. Germain és Spiro búcsút mondott Kunynak, és pipákat kezdtek ők is készíteni. Ez ellen Kunynak még semmi különös kifogása nem lett volna. Germain azonban lassanként fajanszedényeket és angol keménycserépet is gyártott, elcsalta Kuny betanított embereit, sőt felkutatta és igénybe vette Kuny agyagelő helyeit is.¹⁴²

A két jóbarátból tehát egymást gyűlölő vetélytárs lett. Kuny gyárának létalapját látta veszélyeztetve, s ezért minden áron Germain elnyomására törekedett. Nyilvánvaló, hogy mindez közrejátszott abban, hogy Kuny magának kizárólagos privilégiumot akart szerezni.

Germain és Spiro még 1790-ben kértek a budai tanácstól engedélyt angol keménycserép és porcelán (?) gyártására. A kért engedélyt meg is kapták.¹⁴³ Amikor Kuny Domokos 1791-ben manufaktúrájának mind a három készítményére, tehát a fajanszra, a márványozott fajanszra és az angol keménycserépre gyártási privilégiumot kért, Germain a tanácsnál tiltakozott Kuny lépése ellen. Folyamodványában előadta, hogy II. József épp azért vette el a holicsei gyártól is a kiváltságokat, hogy a monopóliumok az ipar fejlődését ne gátolják. Továbbá kiemelte, hogy az angol keménycserép készítését Budán, Kunyt megelőzve, tulajdonképp ő honosította meg. Hivatkozott apjának, a holicsei gyár volt igazgatójának érdemeire, s arra is, hogy őnála a szakmát alaposan megtanulta. A budai tanács, mivel Kuny üzeme volt a nagyobb, s már komoly sikereket ért el, Kuny támogatását javasolta, azonban elismerte azt, hogy Germainnek az angol keménycserépre elsőbbségi joga van, tehát a megadandó privilégiumot az angol keménycserépre nem javasolta kiterjeszteni.¹⁴⁴ A privilégiumot — amint ezt már kifejtettük — Kuny csak a márványozott fajanszra kapta meg. Kuny tehát a privilégium megszerzésével nem tudta Germain vállalkozását elnyomni, és ebben feltehetőleg szerepet játszott az is, hogy Germain Gáspár a holicsei gyár nagytekintélyű, nagy érdemeket szerzett igazgatójának a fia volt.

A manufaktúráról maga Germain Gáspár számolt be 1791-ben a városi tanácshoz beadott jelentésében. Ebben is kiemelte, hogy elsősorban keménycserépet gyárt, s ilyen téren Kunyval szemben Budán övé az elsőbbség. Azt, hogy jó szakember, ellenfelének, Kunynak bizonyítványa.

is tanúsítja. Üzeme ugyan kicsi, de kismértékben rendelkezik mindazzal, ami a nagyobb gyárakban megtalálható. Többféle árut készít, elsősorban kávéskészleteket és asztali edényeket, ezekkel mindenféle igényt ki tud elégíteni. Különösen angol keménycserép edényei kiválóak. A beadvány szerint Germain manufaktúrája Kuny szomszédságában működött.¹⁴⁵

Kuny Domokos 1793-ban újból támadást intézett Germain Gáspár ellen. Vetélytársát azzal vádolta meg, hogy az ő gyárának a cégjegyével rossz edényeket készít, s ezzel a közönséget megkárosítja, s hitelét tönkreteszi. Az országban a Germain által „fuserált”, szintén „budai”-nak hirdetett edényeket Kuny edényei gyanánt veszik. Kuny, mint császári királyi kiváltságos gyár tulajdonosa, védelmet kért a kontárok ellen.¹⁴⁶

A budai tanács bizottságot küldött ki Kunypanaszának a megvizsgálására. A városi bizottság újból inkább Kuny pártjára állott. Megállapította azt, hogy nem igaz Germain azon állítása, hogy angol keménycserepet ő gyártott volna először Budán. Annyi tény, hogy az angol keménycserép gyártására Germain kapott elsőnek engedélyt. Germain a tanács jelentése szerint először csak pipakészítéssel foglalkozott és ezzel jól is keresett. Az angol keménycserép készítése azonban balul ütött ki, mert a készítmények valóban rosszminőségűek voltak, s emiatt Germain eladósodott. Nemcsak a pipákkal szerzett nyereség, hanem társának, Spiro Józsefnek a pénze is ráment erre. Germain rossz anyagi helyzetbe került, s mivel családos ember, segíteni kell rajta. A bizottság véleménye szerint csak a kifizetendő pipakészítésre kellene őt szorítani. Hacsak ezt csinálná, akkor Kuny sem panaszkodna, hogy készítményeivel gyárának hírét rontja.

A városi magisztrátus 1794-ben úgy döntött, hogy a Kunynak 1792-ben megadott császári privilégium értelmében Germainnél csupán a márványozott fajanszkészítmények gyártása tiltható el. Eszerint tehát Kuny az angol keménycserép és egyéb áruk készítésében Germaint továbbra sem gátolhatja. A viszálykodásnak a továbbiakban az vetett véget, hogy Germain Gáspár 1794-ben meghalt.¹⁴⁷

Fajanszpipák, sőt egyéb fajansztárgyak készítésével nemcsak Germain és Spiro, hanem mások is foglalkoztak akkor Budán. Így pl. Kuny volt segédje, Mihalik Orbán, aki a Krisztinaváros 188. sz. házában telepedett meg. Kuny ezek ellen is védelmet kért. A városi tanács itt hasonlóképp döntött, mint Germain esetében, tehát csak a márványozott módra készített tárgyak gyártását tiltotta meg.¹⁴⁸

Kuny mindent elkövetett vetélytársának elnyomására. Ez arra mutat, hogy Germain Gáspár vállalkozása mégsem volt annyira jelentéktelen, amint azt a városi bizottság állította. Kétségtelen azonban az, hogy Germain nem volt olyan energikus vállalkozó, mint Kuny Domokos, bár az a körülmény, hogy elsősorban angol keménycserép gyártására rendezkedett be, jó üzleti érzékére vall. Az angol keménycserép edény akkor már a fajanszedényeket kezdte a piacról kiszorítani, és a fajanszgyárak — köztük a holicsei is — egymás után rátértek a keménycserép készítésére.¹⁴⁹

Kuny Domokos manufaktúrája volt az egyetlen számottevő, komoly ipari létesítmény Budán II. József idejében. A többi fabrika jelentőségben nem érte el Kuny üzemét. Úgy látszik, Budán szívesen telepedtek meg iparművészek, mert Kunyval majdnem egy időben alakult a Krisztinavárosban egy másik manufaktúra, amely rézből, pléből, fából készített keleti díszítésű és mintájú edényeket, dísztárgyakat, használati eszközöket. Az 1786. évi gyárösszeírás *Gumbesfelner András* keleti galantériacikkeket gyártó fabrikájaként említi ezt az üzemet. Gumbesfelner, akinek vagyoni körülményei, származása ismeretlenek előttünk, áruját a Pesten tartózkodó görög kereskedők révén juttatta el a Balkán-félszigetre és Kisázsziába. A gyár termelési értéke 2892 Ft-ot tett ki, s összesen 8 munkaerőt foglalkoztatott, 6 segédet és 2 napszámot. Elsősorban keleti díszítésű asztali készletek, mosdótálak, csészék, dohány- és cukortartók kerültek ki keze alól. Gumbesfelnernek elsősorban a nyersanyagellátással kapcsolatban voltak nehézségei.¹⁵⁰ Manufaktúrájának értékét ő maga 7000 Ft-ra becsülte, a hivatalos vizsgálat szerint azonban vagyona csak 2631 Ft-ot ért.¹⁵¹ Üzeme a szokásos nehézségek miatt szintén egyhamar megszűnt, az 1787. évi gyárösszeírás már nem említi.

Még II. József korában kezdte el működését egy jellegzetes budai üzem, a *Müller*-féle kocsigyártó manufaktúra. Alapítója Müller Fülöp, Bajorországból származó kocsigyártómester, aki 1791. október 31-én nyert Budán polgárjogot.¹⁵² A II. József-korabeli összeírások ezt a manufaktúrát nem említik, azonban egyéb iratok szerint Budán a Várban, a karmelita ház mellett 1787-ben már állt egy „kocsigyár”. Ez minden bizonnyal Müller üzeme lehetett. Nyilván a kormányzéseknek Budára való költözése ösztönözte arra, hogy hintógyárát épp a Várba helyezze. Az 1817. évi összeírás szerint Müller fabrikája 1786 óta működött Budán.¹⁵³ Horváth Mihály szerint sokáig az egyetlen hintógyár volt az országban, jó és szép kocsijairól volt nevezetes.¹⁵⁴

A Müller-féle manufaktúráról a 90-es évek városi jelentései már megemlékeztek, azonban manufaktúrának nem minősítették.¹⁵⁵ Ezek szerint Müller a hintókészítéshez szükséges különféle munkákat többféle mesteremberrel, így pl. bognárokkal, nyergesekkel, patkolókovácsokkal végeztette el.¹⁵⁶ Az egyes mesterek által készített alkatrészeket szereltette össze fabrikájában. Így Müller üzeme a többféle szakmát összefogó, ún. heterogén manufaktúra tipikus példája. Az 1790-es években még kezdeti stádiumban található.¹⁵⁷ Az egyes mesterek az alkatrészeket ugyanis valószínűleg még otthon készítették el, s nem a manufaktúra munkásainak, hanem céhmestereknek számítottak.¹⁵⁸ A Müller-féle manufaktúra 1800 után tovább fejlődött, s az üzem bővítésére a tulajdonos tőkés vállalkozókkal és pozsonyi kocsikészítőkkal társult.¹⁵⁹

A fentiek voltak Budán a nagyobb jelentőségű ipari vállalkozások. Ebben a városban is akadt néhány rövidéletű alapítás, amelyről a források csak igen szűkszavúan emlékeznek meg, a gyárösszeírásokban azonban nem szerepel. Így pl. 1788-ban *Reisl Sixtus* borkőgyáros kérte a városi tanácsot arra, hogy a „Generalwiese”-t (a mai Vérmező) fabrika

alapítására neki engedje át. A városi tanács a Vár körüli erődítési övezetben, vagy a Botanikus kert (a későbbi Horváth-kert) helyén ajánlott neki alkalmas telket.¹⁶⁰ Reislről a források többet nem árulnak el.

Valamivel többet tudunk *Plechtschmied György* és *Stankovics Ignác* pesti kereskedőknek valószínűleg 1789-ben Budán, a Tabánban, a Rajkó-féle majorságban létesített gyapjúszövő fabrikájáról, amely mellé Pesten fonodát is felállítottak, ahol a gyermekeket a finom fonás módjára ingyen megtanították. A tulajdonosok, üzemük közérdekű tevékenysége miatt, 1789-ben a katonai beszállásolás alól felmentést kértek.¹⁶¹

Arra vonatkozólag is van egy adat, hogy *Buderl Teofil* és *Gadl Lőrinc* pozsonyi kocsigyártók még 1784-ben, Müller Fülöp előtt, akartak Budán egy kocsigyárat létesíteni, illetve a pozsonyit Budára akarták helyezni. A városi tanács pártolta a kérelmet, több az ügyben azonban nem történt.¹⁶²

Az 1788. évi összeírás egy selyemmanufaktúráról, mégpedig Höpfinger Jakab manufaktúrájáról ad részletes felvilágosítást. Ez volt akkor Buda egyetlen selyemgyártó üzeme. Ezt az üzemet az óbudai manufaktúrák között ismertetjük, mert eredetileg ott létesült, s onnan települt át 1788-ban Budára.¹⁶³

A budai manufaktúrák ismertetéséből látható, hogy az ipar tőkés kezdeményeinek kialakulásánál a kereskedelmi tőke és a céhes ipar itt még kevesebb szerepet játszott, mint Pesten. Az egyetlen komoly vállalkozás, a Kuny-féle manufaktúra, lényegében közvetve az államilag megmonosított fajansziparnak és az ezzel kapcsolatosan külföldről behívott s itt egzisztenciát alapított fajanszgyártóknak köszönhetette megalakulását. Kuny vállalkozásához a budai kereskedelmi tőke és a céhes ipar nem sok segítséget nyújtott. Tipikusan céhes eredetű létesítménynek vehető a Müller-féle kocsigyár. Az alapító ugyan az alapítás előtt nemrég beszármazott bajor céhmester volt, üzemében azonban különféle budai kézműves mestereket foglalkoztatott. A kereskedelmi tőke próbálkozását kell látnunk a Plechtschmied—Stankovics-féle vállalkozásban, amely — amint láttuk — különösebb eredménnyel nem járt.

Óbuda

Óbuda II. József korában jelentős ipari kezdeményezések színhelye. Ebben magának a városnak gazdasági viszonyai alig játszottak szerepet. Kereskedelem — a zsidók működése révén — volt ugyan a városban, a kézműves ipar ezzel szemben a manufaktúrák alapítása szemszögéből még annyira sem jöhetett szóba, mint Pesten és Budán.

Annál fontosabb volt az a körülmény, hogy Óbuda a három város közül talán a leginkább vált a magyarországi nyerselyem gyűjtő központjává. Ez nemcsak külföldi selyemgyártókat vonzott a városba, hanem lehetőséget adott a bécsi kormány által is megtúrt, sőt bizonyos mértékben segített félkész selyemárut (selyemfonalat) gyártó iparnak a kifejlődésére. Óbudát, mint az ország középpontjában fekvő kamarai birtokot, a bécsi és a magyar kormányhatóságok is kiválónak találták erre a célra.

Óbuda ilyen körülmények között — amint ezt már említettük is — az államilag támogatott, sőt állami selyemiparnak kísérleti telepévé vált II. József korában.

Az első selyemgyártók, a Pestre telepedett Valero-testvérekhez hasonlóan, a selyemipar számára kedvező helyzetet felismerve már a 70-es évek végén megjelentek Óbudán. *Beywinkler József* és *Höpfinger Jakab* bécsi selyem- és brokátkészítő mesterek figyelmét Fachini Pál, olasz származású magyarországi selyemszakértő, az óbudai filatórium kezdeményezője hívta fel Magyarországra. Amint ezt említettük, Bécsben ebben az időben már elég sok selyemgyáros volt. *Beywinkler József* és *Höpfinger Jakab* (különben sógorok) Bécsben is selyemgyártók voltak, a bécsi selyemkészítő céh tagjai, ottani üzemük 12 szövőszékkel dolgozott.

Beywinkler és *Höpfinger* az erős konkurrencia készítette a Bécsből való távozásra. Először Eszéken akartak letelepedni. Az eszéki filatórium selyemfonalát azonban — a bécsi gazdasági politikára jellemzően — a linzi gyár foglalta le magának, úgyhogy a két sógor Szlavónia helyett Óbuda felé vette útját. Személyzetükkel, felszerelésükkel 1777. március 18-án érkeztek Óbudára, ahol egyhamar meggyőződtek arról, hogy megfelelő helyre jöttek. Pest és Buda közelsége, azonkívül a kamarai uradalom nagyobb lehetőségeket kínált számukra, mint Eszék városa. Tehát *Beywinkler* és *Höpfinger* esetében két céhes eredetű bécsi selyemmanufaktúra telepedett át Bécsből Óbudára, teljes személyzettel és felszereléssel együtt. *Beywinkler József* vagyonát a hivatalos becslés 5329 Ft-ra, *Höpfinger Jakab*ét pedig 1930 Ft-ra becsülte.¹⁶⁴

A két selyemgyártó — mindegyiknek saját üzeme volt — a kamarától jelentős támogatásban részesült. A Zichy-kastélyban kaptak lakást és műhely részére való helyiséget, s ezért az első évben semmit, a második és harmadik évben csak kevés bért kellett fizetniük. Ezenkívül 600—600 Ft állami előleggel kezdték el működésüket.¹⁶⁵ Kétévi óbudai működés után már elérték bécsi üzemük méretét, s azt állították, hogy ketten 264 embernek tudnak kenyeret adni. 1780-ban 12 új gombolyító gépet, 12 új szövőszéket, 30 selyemmotollát állítottak üzembe, és selyemtenyészetükön 1781-ig 6500 eperfát ültettek.¹⁶⁶

A *Beywinkler*-féle manufaktúrának 1781-ben összesen 33 alkalmazottja volt, mégpedig 7 segéd, 11 selyemgombolyító, 2 felvető és 13 tanuló. A manufaktúrában a család tagjai is dolgoztak, a legidősebb fiú, ifj. *Beywinkler József* — amint ezt már említettük — 1781-ben kivált apja üzeméből, s Pesten alapított selyemgyárat. Az id. *Beywinkler József* 1784-ben meghalt, s üzemét egy másik fia, *Beywinkler Sámuel* vette át. Az óbudai manufaktúra ekkor 12 szövőszékkel, 4 selyemfelvető, 4 bársonykészítő géppel működött.¹⁶⁷ *Beywinkler Sámuel* szerény méretek között tovább vezette apja fabrikáját, annak ellenére, hogy apja adósságokat hagyott maga után. Anyagi helyzete meg is szilárdult, egy 1789. évi selyemhitelt kérő folyamodványa szerint már nem volt adóssága. Óbudán 900 Ft értékű házat és több telket mondhatott magáénak, sőt Bécsből még örökség is várt rá.¹⁶⁸ A nehézségeken a kamarai uradalom támogatása is átsegítette, 1790-ben pl. sikerült a tanulók után felszaba-

dítási taksát kapnia.¹⁶⁹ Az 1787-es évet követő kritikus időszak tehát sem az óbudai, sem a pesti Beywinkler-manufaktúrát nem rendítette meg. Ez nyilván a család szilárd vagyoni helyzetének tulajdonítható, azonkívül annak is, hogy a manufaktúrában a család tagjai is dolgoztak, s a leszűkített termelést a család tagjai is el tudták szűkség esetén látni.¹⁷⁰

Höpfinger Jakab manufaktúrája nagyobb volt, mint sógoráé, Beywinkler Józsefé. Az üzem 1781-ben 16 szövőszéssel dolgozott, ebből 1 széken Löbl Jakab esztergomi zsidó óbudai házában szőttek. Höpfinger sógoránál ügyesebb és merészebb üzletembernek látszott. Erre mutat az is, hogy amikor az óbudai üzemek munkáját az állandó kényszerköltözködések zavarták, Höpfinger az Országúton (a mai Mártírok útja) házat vett magának, s manufaktúráját Budára helyezte át. Itt 200–300 szövőszéssel dolgozó nagy állami üzem felállítására tett a kincstárnak javaslatot, ajánlatát azonban nem fogadták el.¹⁷¹

Az 1788-as esztendőben Höpfinger Jakabot már Budán, az Országút 181. sz. épületében találjuk. Gyárát ismerteti az 1788. évi összeírás, amelyben Höpfinger a helytartótanács védnöksége alatt álló kiváltságolt gyárosként szerepel. Höpfinger üzeme a kimutatás szerint 13 széssel évi 14 971 rőfnyi selyemárut készített. A nyersanyagra 14 834 Ft-ot, munkabérré pedig 4531 Ft-ot adott, ki, a kiadások összesen 19 365 Ft-ra rúgtak. A termelt árúk értéke ezzel szemben csak 19 942 Ft volt, úgyhogy a manufaktúra tisztán kb. csak 500 Ft-ot jövedelmezett ebben az esztendőben. Az alkalmazottak létszáma 72 volt. Az összeírás kapcsán Höpfinger elpanaszolta, hogy üzemének Óbudáról Budára való átköltöztetése, azonkívül a selyem hiánya miatt 2046 Ft kárt szenvedett. Kifogásolta azt is, hogy selymet csak készpénzért kap. Alkalmazottai részére porciómentességet és egyéb kedvezményeket kért, hogy ezáltal a munkások toborzását megkönnyítse.¹⁷² A költözködés, azonkívül a kincstári selyemért felgyülemlett adósságok Höpfinger manufaktúráját valóban megrendítették, s mivel segítséget nem kapott, 1793-ban csődbe került.¹⁷³ Höpfinger vállalkozói merészségéért tehát súlyos árat fizetett, míg az óvatosabb, konzervatívabb hajlamú Beywinkler Sámuel a kamarai uradalom támogatásával átvészelte a nehéz időket.

E két, aránylag komoly állami segítségben részesült manufaktúra mellett Óbudán kifejezetten állami üzemek is létesültek. A merkantilista jellegű ipartámogató politikának pozitív megnyilvánulását kell ebben látnunk. Igaz, hogy a bécsi kormány ezekre a vállalkozásokra is az osztrák selyemipar érdekében szánta rá magát. Céljuk kifejezetten az volt, hogy a magyarországi nyersanyag félkészárúvá való feldolgozása az olcsóbb élelmiszerek és alacsonyabb munkabérek miatt Magyarországon történjék meg. Ez még nem veszélyeztette az osztrák selyemipart, sőt az olcsón gyártott félkészárú csak hasznára vált az örökös tartományok selyemiparának. Ilyen körülmények között került sor II. József korában az óbudai selyemfonóüzem (filatórium) és a Mazzucato-féle selyemgombolyító felállítására. Mind a kettő a nyersanyagot csak félkészárúvá feldolgozó üzem volt. A filatórium a selyemáru szövéséhez

szükséges selyemfonalat készítette, a gombolyító a selyemszálaknak a gubókról való legombolyításával foglalkozott.

Az óbudai selyemfonó rövid s meglehetősen dicstelen működésének története ismeretes. A magyar kancellária már 1777-ben foglalkozott a selyemfonó felállításának a gondolatával, a bécsi udvari kamarának is tetszett ez az elképzelés, s 1779-ben felszólította a magyar kamarát, hogy az Óbudán felépítendő selyemfonó terveit készíttesse el. Előzőleg Fachini Pál, a Sollenghivel együtt Magyarországon működő olasz származású selyemszakember tett ajánlatot a magyar kamarának a magyar országi selyem átvételére, azzal a céllal, hogy azt külföldön dolgoztassa fel. Ebbe a magyar kamara természetesen nem egyezett bele.

A fonoda tervei 1780-ra el is készültek. A belső berendezés terveit Fachini dolgozta ki, s tőle való az az elgondolás is, hogy a fonoda gépeit kézierő helyett vízierővel működtessék. Az építkezés 1781-ben külföldi, főleg olasz mesterek segítségével meg is kezdődött. A munkát Rislari Antal és Gresta József olasz mesterek irányították. A belső berendezés, amelynek alkatrészeit teljesen külföldről hozták be, 1782-re elkészült, és felépítették a hatemeletes gyárépületet is. A vízierőt szolgáltató, a Frankelmalomtól vezetett csatorna azonban rengeteg nehézséget okozott. Kitűnt, hogy a vizet szolgáltató patak igen vízszegény, s a rosszul épített csatornában a víz elszivárog. A csatornát 1784-ben át kellett építeni. Emiatt a fonodát a tervezett idő helyett jóval később, csak 1785-ben indították meg.

A selyemfonó vezetését — bérlet formájában — a jó szakember hírében álló Fachinira bízták, akivel egyébként a magyar kamara selyemátvételi szerződést is kötött. A bérleti szerződést már 1781-ben megkötötték, holott a fonoda csak 1785-ben kezdte el a munkát. Persze ez nem kedvezett Fachininek, mert a munkásokat fizetnie kellett, s a kamarától átvett selymet felfonni nem tudta. Fachini más szempontból sem volt szerencsés ebben a vállalkozásban, bár 1782-ben fiával és Fűrberg báró bécsi arisztokratával társulva vállalkozásához elég tőkét biztosított. A fonoda 1785 után a vízhiány miatt többször kénytelen volt leállni. Fachini 1787-ben kivált a társaságból, s az üzletet Fűrberg vitte tovább. Az államtól átvett nyersselyemért ekkor már 200 000 Ft-tal tartozott a társaság. Az üzem éléről 1788-ban Fűrberg is távozott. A török háború okozta gazdasági krízis, a délvidéki selyemtermelés megcsappanása megadta a kegyelemadófényt a filatóriumnak, s 1789-ben a Fachini—Fűrberg-céget a bérlettől felmentették. A vízierő hiányában semmire sem alkalmas gyárépületet az összes felszereléssel együtt az óbudai katonai felszerelési bizottságnak adták át.

Az államnak az óbudai fonoda több, mint 70 000 Ft-jába került, tehát a vállalkozásra súlyosan ráfizetett. A hatemeletes épületet a katonaság sem tudta raktárnak használni, úgyhogy az visszakerült a kamara tulajdonába, s hasznavehetetlenül lssanként összeomlott.¹⁷⁴

Az óbudai filatórium bukását az akkori vállalkozások gyermekbetegségei, a tapasztalat hiánya, a tervszerűtlenség okozták. Ezen talán, kisebb-nagyobb áldozatokkal segíteni lehetett volna. Mazzucato 1792-ben javaslatot tett a filatórium újból való megindítására, a javaslatot nem

vették figyelembe. A Valero-testvérek pl. 1796-ban hajlandóságot mutatnak bizonyos feltételek mellett a filatórium bérbevételére, sőt megvételére is. A magyar kamara — nyilván felsőbb vélemény alapján — Valeróék kincstári selyemadosságára hivatkozva az ajánlatot nem fogadta el.¹⁷⁵

A filatórium működésére vonatkozólag kevés adat maradt ránk. Kb. 60—80 munkás dolgozhatott benne,¹⁷⁶ Magyarországból és Horvátországból 1784-ben pl. 124 q selymet szolgáltatottak be ide feldolgozás végett. Az újabb kutatások derítették fényt arra, hogy az óbudai selyemfonó a XVIII. századi selyemcérnázó malom egyik tipikus válfaja volt, amelyet az olasz mesterek a luccai selyemcérnázó malom mintájára készítettek el. Erre a célra épült a filatórium hatemeletes, speciális rendeltetésű épülete. Az épület négy emeletén és földszintjén át három köralakú lyukat hagytak, ezekben helyezték el függőlegesen — a földszinttől a negyedik emeletig — a három henger alakú szerkezetet, amelyre az orsók, motollák és egyéb tartozékok voltak felszerelve. A hengereket alulcsapó vízikerek hajtotta. Maga a szerkezet elmés és a gyakorlatban jól bevált konstrukció volt. A csatorna rossz megépítése, a hajtómű (a vízikerek) kicsire való méretezése és a vízhiány voltak azok az akadályok, amelyeken a filatórium megbukott.¹⁷⁷ Az óbudai filatóriumnak elsősorban a pesti és óbudai selyemmanufaktúrákat kellett volna selyemfonallal ellátnia, de ennek rövid működése alatt sem tett eleget. A pesti selyemgyártók pl. 1785-ben és 1787-ben anyaghiányról panaszkodtak, mivel Fachini Óbudáról a jóminőségű orsoi selyemfonalat Bécsbe szállította, s csak keveset hagyott meg Pestnek.¹⁷⁸

A másik állami üzemnek Óbudán való felállítása egy újszerű selyemlegombolyító eljárás hazai meghonosításához fűződik. Az eljárás feltalálója Mazzucato Ágoston velencei származású selyemszakember, akit 1784-ben a kormány a magyar selyemtermelés fellendítésére Magyarországra meghívott.¹⁷⁹ A Mazzucato-féle géppel a gubókról a selymet gyorsabban és jobban lehetett legombolyítani. A gépet kipróbálták, s mivel jól bevált, a Mazzucato-féle módszer bevezetését az uralkodó 1784-ben az egész országban elrendelte. Mazzucatonak és családjának évi 1500 Ft fizetést biztosítottak, s megbízták azzal, hogy Óbudán állami költségen egy gombolyító üzemet állítson fel.¹⁸⁰

A helytartótanács a gombolyító számára külön épületet emelt, bár a bécsi államtanács ehhez a filatóriummal kapcsolatos kiadások miatt először nem járult hozzá. Az üzem az új épületben — a Miklós tér és a Haller Pál utca sarkán ma is fennálló jellegzetes ovális építmény — 1786-ban kezdte el működését.¹⁸¹ Az üzem részére már 1785-ben 10 gép készült el, s a helytartótanács még további 70 gép elkészítésére tett javaslatot (30-at a Mazzucato-féle üzemnek, 40-et más selyemgyáraknak). Egy gép 60 Ft-ba került.¹⁸² Az új eljárás jól bevált, s a módszer megtanulására Pestről, Budáról, Eszékről, sőt az ország egyéb részeiből is ide küldték a gyárak munkásaikat, s ezek az eljárást széles körben elterjesztették.¹⁸³ Mazzucato sikerét bizonyítja az is, hogy 1790-ben a megyék selyemtermelését kérte üzeme számára biztosítani. A helytartótanács a kérelmet ugyan azzal az indokkal, hogy selymét mindenki szabadon

adhatja el, nem találta teljesíthetőnek, de több megyében közhírré tette, hogy bárkinek a selyemgubóját az óbudai „királyi gyár” megveszi.¹⁸⁴ A Mazzucato által vezetett „királyi gyár” szerényebb üzem volt, létét és fennmaradását nem kis részben annak köszönhette, hogy a nyersanyag feldolgozásának csak egészen kezdeti fázisával foglalkozott.

Az óbudai selyemipart II. József alatt e négy manufaktúra képviselte. Akadt még néhány kisebb vállalkozó is, így pl. *Frast Péter* selyemfestő, aki Beywinklerrel és Höpfingerrel együtt érkezett Óbudára és állami támogatásban részesült. Augusti Józseffel társulva alapított üzemet, amelyet „óbudai szépfestőgyár”-nak nevezett el. Főleg a katonaságnak dolgozott, posztó és csákónemez megfestésére kapott nagyobb megrendeléseket. Frast tehát a selyem festésén kívül egyéb kelmék festésével is foglalkozott.¹⁸⁵ Megemlíthető még Löbl Jakab esztergomi zsidó kísérlete. Ő 1786-ban selyemszalag-fabrikát akart létesíteni, erre azonban halála miatt nem került sor.¹⁸⁶

A selyemmanufaktúrákon kívül egyéb üzemek nem alakultak Óbudán II. József idejében. Ebbe a korba nyúlnak azonban vissza egy, a későbbi idők folyamán komoly vállalkozássá fejlődő, s napjainkban is működő üzemnek, a Goldberger-gyárnak a gyökerei. Az alapító *Goldberger Ferenc* eredetileg aranyműves és kereskedő volt, 1784-ben egy kékfestő mestert vett maga mellé, akitől megtanulta a mesterséget, s nemsokára három vendigócsávéval és három kézinyomóval folytatta azt. Goldberger műhelye II. József korában még nem volt manufaktúra, később azonban azzá fejlődött, s Goldberger pedig a manufaktúra-tulajdonos kereskedő-vállalkozó típusává.¹⁸⁷

Az állami iparpolitika

II. József gazdasági politikáját általánosságban az eddigiekben már jellemeztük. A manufaktúrák ismertetésénél iparpolitikájának egyes részleteire is kitértünk. Részletesen kell azonban elemezni, hogy mi volt ennek a politikának a tényleges hatása a pesti, budai és óbudai manufaktúrák fejlődésére.

Ezzel kapcsolatban főleg két kérdést kell megvizsgálnunk. Az első az állami ipartámogatás kérdése, mégpedig az, hogy mennyiben engedett fel a bécsi udvarnak a magyar ipar támogatásával szemben Mária Terézia alatt elfoglalt merev, elutasító magatartása. A másik kérdés pedig az, hogy megváltoztak-e bizonyos mértékben azok a korlátozó intézkedések, amelyek az eddigiekben a magyar iparnak esetleg spontán erőfeszítésekből kibontakozó kezdeményezéseit is elfojtották.

Az állami ipartámogatásnak, amint erről tanulmányunk bevezetőjében már szólottunk is, sokféle módja volt. Ezek kisebb-nagyobb áldozatokkal jártak. Az állami iparpolitika II. József alatt a legnagyobb támogatást kétségtelenül a két óbudai állami üzemnek, a filatóriumnak és a gombolyítónak nyújtotta. Ez a támogatás — amint ezt élesen kiemeltük — elsősorban az osztrák selyemipar érdekében történt. Már kisebb volt a támogatás mértéke a nem félkész gyártmányokat készítő

manufaktúráknál, mint pl. a szintén államilag segített Beywinkler- és Höpfinger-féle üzemeknél.

A császár inkább csak a kisebb áldozatokkal járó támogatáshoz járult hozzá, s ezekhez is főleg a bécsi udvar által megtúrt selyemipar esetében. A magyar, így a pesti és óbudai selyemipar állami támogatásának általában két formája volt; a gyárakban tanuló gyermekekért kincstári segély fizetése és kincstári selyem juttatása hitelbe, kedvező visszafizetési feltételekkel.

A manufaktúrákban tanuló gyermekekért kiutalt kincstári segélyben először az óbudai Beywinkler- és Höpfinger-üzemek részesültek, s az ő példájuk nyomán még néhány más selyemgyáros. A kincstár a fiúknál évi 64, a lányoknál évi 52 Ft térítést vállalt magára (a fiúknál 40 Ft-ot tartásra és 24 Ft-ot ruhára, a lányoknál 40-ot tartásra és 12 Ft-ot ruhára). A 80-as évek elején Höpfingernél és Beywinklernél két-két fiú és két-két lány tanult ily módon.¹⁸⁸ Höpfinger később újabb 4 tanulóra kapott állami támogatást, úgyhogy 1787-ben összesen 8 államilag támogatott tanulója volt.¹⁸⁹

Az óbudai gyárosok példájára később a pestiek is kértek tanulóik részére kincstári segélyt. A Valero-testvérek hozták fel 1789-ben egyik kérvényükben azt, hogy az óbudai kollegáik egyéb kincstári segítség mellett ezt a kedvezményt is élvezik, s emiatt nagy előnyben vannak a pestiekkel szemben. Az uralkodó a Valero-testvérek kérelmére hozzá is járult ahhoz, hogy elsősorban a katonák árvái közül 8 tanuló felvegyenek és ezekre kincstári segélyt kapjanak.¹⁹⁰ A pesti ifj. Beywinkler József 1790-ben szintén 8 tanulóra kapta meg a szokásos kincstári segélyt azzal, hogy a tanulók előmenetelére és a velük szemben tanúsított bánásmódra a pesti kamarai adminisztráció felügyeljen.¹⁹¹ Grätz Henrik pesti selyemgyártó — amint említettük — szintén 4 tanulóra szerette volna ezt a kedvezményt megkapni. Arra vonatkozólag, hogy ebben a kedvezményben tényleg részesült volna, nincs adatunk.¹⁹²

A helytartótanács felhívására a városok és a megyék is taníttattak gyermekeket a három város selyemgyártóinál. Höpfingernél pl. 1787-ben két, Sopron városa által támogatott gyermek tanult,¹⁹³ Pest városa pedig 1785-ben két fiút és egy leányt adott tanításra az óbudai Beywinkler-féle üzembe. A Valero-gyárban szintén voltak ilyen törvényhatóságok által támogatott tanulók.¹⁹⁴ A segély pénzbeli értéke ugyanannyi volt, mint a kincstári hozzájárulásé. A tanulókra adott állami vagy törvényhatósági támogatás tehát elég szűkkörű volt, csupán 4 manufaktúrára terjedt ki.

Nagyobb mérvű volt az állami támogatásnak másik módja, amikor a kormányzat kincstári nyersanyagot (fonatlan selymet vagy selyemfonalat) hitelezett az egyes üzemeknek. Különösebb áldozatot a kincstár persze itt sem vállalt, hiszen csak megfelelő anyagi biztosíték mellett volt hajlandó nyersselymet kölcsönözni. Úgyszólván minden selyemgyáros kért anyaghitelt, s kisebb-nagyobb huzavona után valamennyien meg is kapták azt. Ez abból látható, hogy 1787 körül minden manufaktúra-tulajdonosnak tartozása volt a hitelbe kapott kincstári nyersanya-

gért. A Valero-testvérek 1785-ben pl. 6 évre kaptak anyaghitelt, 1789-ben 10 évi törlesztési időt nyertek régi hátralékaik rendezésére.¹⁹⁵ A pesti ifj. Beywinkler József eleinte nem kapott anyaghitelt, 1793-ban már nagyobb összeggel tartozott a kincstári selyemért.¹⁹⁶ Lehner Tóbiás, Ament Tamás, Herzog Károly pesti selyemgyárosoknak szintén súlyos kincstári adósságaik voltak.¹⁹⁷ Az óbudai Beywinkler- és Höpfinger-manufaktúrák hasonlóképp tetemes kincstári adósságot halmoztak fel.¹⁹⁸ Az állami támogatás formájában nyújtott selyemhitel — mint látni fogjuk — 1787 után nagy zavarokat okozott a manufaktúrák fejlődésében.

Egyéb, rendszeres állami támogatásban a pesti, budai és óbudai manufaktúrák II. József alatt sem részesültek. A tulajdonosok számos kívánsággal, igénnyel hozakodtak elő. Legtöbben pénzhitelt is kértek. E kérések elől a kormányzat már legtöbbször elzárkózott. A Valero-testvérek pl. többféle kedvezmény kérelmét ismételték meg újból és újból. Így kértek adókedvezményt, hídvámmentességet, állami kölcsönt, ingyen telket és főleg azt szerették volna elérni, hogy áruikat vámmentesen vihessék ki Ausztriába.¹⁹⁹ Az uralkodó kérelmüket 1787 júliusában elutasította.²⁰⁰ Csupán a tanulók után kért kincstári segínyt s a selyemhitelt sikerült megkapniuk. Kiváltságolt helyzetet, osztrák mintára, nem tudtak maguknak biztosítani, annak ellenére, hogy aránylag az ő manufaktúrájuk részesült Pesten a legkedvezőbb elbánásban.

Budán Kuny Domokos és Gumbesfelner András próbálkozott meg különféle állami kedvezmények megszerzésével. Kuny Domokos először 6000 Ft-os állami hitelt, s a hajóhídra vonatkozó vámmentességet kért, majd a külföldről bevándorló mesterembereknek járó csekély 50 Ft-nyi támogatásért folyamodott. Egyiket sem kapta meg, az 50 Ft-ot pl. azért nem, mert a budai tanács szerint Kuny, aki Tatáról jött Budára, nem számított külföldinek.²⁰¹ A gyári privilégium megszerzése ezzel szemben — amint ezt részletesen kifejtettük — Kunynak sikerült, azonban csak II. József halála után és csak készítményeinek egyik fajtájára, az ún. márványozott fajanszra.²⁰²

Teljesen sikertelenül végződött Gumbesfelner András budai keleti divatcikkeket gyártó manufaktúra-tulajdonosnak állami hitel iránti próbálkozása. Gumbesfelner 1786-ban 16 q tárcsarezet, 4 q rézbádogot, 4 q higanyt és 3000 Ft kölcsönt kért az államtól. Kérelmét, annak ellenére, hogy Schnirch Antal gyógyszerész a kevés vagyonú Gumbesfelnerért kezességet vállalt, elutasították.²⁰³ E sikertelen kísérlet eredménye lett az, hogy manufaktúrája rövidesen meg is szűnt. Sikertelenül próbálkozott — amint láttuk — Schmidt pesti bőrgyártó is állami támogatás kiharcolásával.

Az üzemtulajdonosok közül pénzbeli támogatásban csak az óbudai Höpfinger Jakab és Beywinkler József részesült.²⁰⁴ A pestiek közül csupán Rausch Lőrinc pamutgyáros kapott 1100 Ft-nyi állami pénzhitelt.²⁰⁵

Az állami támogatás tehát II. József korában is igen csekély mértékű volt. Jelentősebb privilégiumok, állami szubvenciók, vámmentesség osztogatására — a nyugati és osztrák példákkal ellentétben — nem került sor.

Egyéb vonatkozásban nem mondható az, hogy a bécsi udvar gazdasági politikája II. József korában a Mária Terézia-féle politikához képest megváltozott volna. Azt elérni, hogy a magyar gyárosok Ausztriába való kivitel esetén ugyanannyi vámot fizessenek, mint az osztrákok a Magyarországra való bevitel esetén, amint ezt a Valero-testvérek is több alkalommal kérték, nem sikerült. Kisebb kedvezmények voltak ugyan a selyem beváltásával és a selyem kivitelével kapcsolatosan. Az uralkodó 1787. május 27-én megengedte, hogy a Magyarországon gyártott selymet az örökös tartományokba vámmentesen vihessék ki.²⁰⁶ Ez azonban csak a feldolgozatlan selyemre vagy a selyemfonalra vonatkozott, erre ugyanis az akkor anyaghiánnyal küzdő bécsi selyemiparnak szüksége lett. Selyemből készült cikkekre a vámmentesség nem terjedt ki, jól látható ez abból, hogy a Valero-testvérek ilyen irányú kérelmét az uralkodó 1787. július 30-án — tehát a vámmentességre vonatkozó rendelet kibocsátása után — elutasította.²⁰⁷ Idegen áruk behozatalának megtiltása szintén káros volt az egyes külföldi anyagot igénylő manufaktúrák szempontjából, bár ennek volt előnyös oldala is. Ifj. Beywinkler József pl. 1787-ben azt állította, hogy a külföldi áruk behozatalának tilalma a gyártás prosperitását növelte.²⁰⁸

A bécsi udvar gazdasági politikájának kedvezőtlen vonásai is elsősorban a középpontban álló selyemiparral kapcsolatban figyelhetők meg. Annak ellenére, hogy a bécsi kormányzat hozzájárult a selyemiparnak nyersanyaghitel formájában való támogatásához, a hazai manufaktúrák a nyersanyagellátás terén továbbra is háttérbe szorultak a bécsi selyemiparral szemben. A pesti selyemgyártók a gyárösszeírások során többször hangoztatták panaszukat az anyaghiány miatt. A magyar selyemtermelésnek továbbra is az lett a rendeltetése, hogy a bécsi selyemipart táplálja.²⁰⁹

Azok az aránylag kedvezőbbnek mondható viszonyok, amelyek II. József alatt jellemezték a magyar gyáripar fejlődését, 1787-ben — mintegy II. József rendszere bukásának előjeleként — egyszerre megváltoztak. A török háború miatt bekövetkezett nehéz gazdasági helyzet, az élelmiszerárak emelkedése, a pénzhiány minden manufaktúrát hátrányosan érintett. A megváltozott körülmények a legsúlyosabb csapást a selyemiparra mérték. A kincstári selyem(nyersanyag) árát 25—30%-kal felemelték, s a délvidéki selyemtermelésnek a háború miatti elapadása következtében a nyersanyaghitelt a manufaktúráktól megvonták, és a készleteket a bécsi iparnak foglalták le. A pesti selyemmanufaktúrák termelése — amint ezt az egyes üzemek ismertetésénél említettük — 4 hónapra leállt.²¹⁰ A leállás, a nyersanyag árának a növekedése, a nyersanyaghitel megvonása és a drágaság miatt sorra megbuktak az üzemek. Herzog Károly pesti selyemgyártó tönkremenetele után 633 Ft-al maradt adós az előlegezett kincstári selyemért. Az adósság elől Bécsbe szökött, kevés vagyonát lefoglalták. A helytartótanácsot Bécsből értesítették 1789-ben, hogy ott igen rossz anyagi körülmények között él, 8 gyermekről kell gondoskodnia, s segédként dolgozik más mestereknél.²¹¹ Ament Tamás bukása után a Valero-testvérekhez ment el segédnek, 549 Ft

kincstári tartozása miatt csekély vagyonát zár alá vették. Adósságai miatt 1791-ben ő is megszökött Pestről, később azonban visszatért és 1798-ban újból selyemhitélért folyamodott. Nehéz anyagi helyzete miatt 1800-ban szegénységi bizonyítványt is adott neki a városi tanács.²¹² Lehner Tóbiás manufaktúrája is megszűnt, 1795-ben kincstári selyemadósságáért házáat akarták elárverezni, de erre nem került sor, mert Lehner egyébként gazdag ember volt, s tartozására elég biztosítékot tudott nyújtani.²¹³ A pesti ifjú, Beywinkler József manufaktúrája ugyan nem szűnt meg, 1793-ban azonban — amint említettük — még mindig 2333 Ft tartozása állott fönn kincstári selyemért.²¹⁴ A két óbudai selyemgyáros szintén adósságba keveredett. Höpfinger Jakab 1789-ben 10 000 Ft-os állami adósságára részletfizetési kedvezményt kért. Az engedélyt nem kapta meg, s így 1792-ig több, mint 8000 Ft-ot volt kénytelen kifizetni. Höpfinger 1792-ben már igen súlyos helyzetben volt, ezért még fennálló 1800 Ft-os tartozásának elengedését, költözködési kártérítés kiutalását kérelmezte. A magyar kamara kedvező javaslata ellenére a bécsi államtanács a kérelmet elutasította.²¹⁵ Így került sor 1792-ben az akkor már Budán levő Höpfinger Jakab csődjére.²¹⁶

Amint tehát az osztrák selyemipar valamiképp bajba került, a magyar selyemipar részére biztosított szerény lehetőségeket is megvonták. A Valero-testvérek 1795-ben egyik beadványukban találóan jellemzik a magyar selyemipar helyzetét a bécsi gazdasági politika levegőjében. Gyáruk azért nem tud versenyezni az osztrák gyárakkal, mert a selymet (nyersanyagot) sokkal drágábban kapják, mint bécsi kollegáik. A kincstári nyersanyaghitel minimális. Semmiféle olyan előnyöket nem élveznek, amilyeneket az osztrák örökös tartományok minden gyára élvez. A vám, ha ők Bécsbe szállítanak 15%, a bécsieknek, ha Magyarországra szállítanak, csak 3%. Ezért küszködik a Valero-gyár, ezért idegenkednek Magyarországon a gyáralapítástól. Külföldön nem sajnálják a pénzt, az előleget, az épületet, a privilégiumot és egyéb kedvezményeket a vállalkozóktól, csupán Magyarországon nincs semmilyen támogatás sem.²¹⁷

A városi magisztrátus politikája

A városi magisztrátus a kézművesipar, a céhmonopólium védelme céljából — amint erre már eddig is rámutattunk — a manufaktúrákkal szemben ellenségesen viselkedett. II. József alatt is elsősorban a kézműves polgárok érdekeit tartotta szem előtt, s általában arra vigyázott, hogy a manufaktúra-alapításokkal kapcsolatban (az ezeknek adott városi kedvezmények révén) a város jövedelmei (adó, vám) ne csökkenjenek. Mivel a II. József idejében létesült manufaktúrák zömükben selymanufaktúrák voltak, s ezek — nem lévén ilyen kézműves ipar Pest-Budán — „polgári” érdekeket nem sértettek, a magisztrátus megalapításuk elé nem is emelt akadályokat. Amint azonban valamilyen céhérdek veszélybe került, vagy legalábbis az volt a látszat, a magisztrátus rögtön felemelte szavát, a céhmesterek megélhetésének nehézségeire, a

mesterek számának felesleges szaporítására hivatkozott. Ilyen esetben a város a helytartótanács és az uralkodó intencióival is szembekerült. A helytartótanács pl. 1784-ben körrendeletben hívta föl a városokat, hogy az ipar fejlesztése céljából a selyem- és posztószövő mestereknek ingyen adjanak polgár- és mesterjogot. Pest városa azt válaszolta, hogy erre nincs szükség, mert mesteremberekben nincs hiány.²¹⁸ Duschl János bécsi paszománykötőnek nem sikerült 1785-ben Pesten manufaktúrát alapítani, mert a városi tanács 2 paszománykötő mester érdekében — akik a tanács szerint az igényeket jól ellátták — Duschl vállalkozása ellen foglalt állást.²¹⁹ A budai bognármesterek 1792-ben a mesterek túl nagy száma, a kontárok elszaporodása miatt emeltek panaszt, s felhozták, hogy a bognároknak, a patkolókovácsoknak nagy kárt okoz a Müller-féle kocsfabrika.²²⁰

Voltak persze olyan hangok is, amelyek arra mutatnak, hogy a városi magisztrátus vagy annak egyes tagjai (pl. Hülff, pesti tanácsnok, majd bíró) felismerték a manufaktúrák jelentőségét a város fejlődése szempontjából. Az említett gyárösszeírások kapcsán pl. a városi tanács általában javasolta az életrealóbb selyemmanufaktúrák támogatását. A vállalkozások tényleges támogatására azonban a maga részéről nem volt hajlandó. A Valero-testvérek kérelmét az adó- és hídvámmentességért, ingyen telekért első fokon a városi magisztrátus utasította el,²²¹ s a város véleményét hagyta jóvá az uralkodó. Kuny Domokos sem kapott hídvámmentességet, illetve 50 Ft segélyt elsősorban a budai magisztrátus elutasító magatartása miatt. Az üzemek leírásánál láttuk, hogy több vállalkozó fordult segítségért a városokhoz (pl. Schmidt Ignác bőrgyártó kérelme a pesti rondella átengedéséért, Reisl Sixtus borkőgyáros telekkérelme Budától²²²), Pest és Buda vezetői azonban a manufaktúrák érdekében semmilyen áldozatra sem voltak hajlandók. Óbudánál a városi tanács állásfoglalása nem volt mérvadó, mert itt inkább a kamarai jószágfelügyelő akarata érvényesült, akit pedig felsőbb helyről utasítottak az óbudai manufaktúrák segítésére. A kormányhatóságok (elsősorban a helytartótanács) a városi magisztrátust csak felhívták, de nem kötelezték a manufaktúrák támogatására. A tényleges támogatás megadása a városi önkormányzaton múlt.

A magisztrátus magatartásától függetlenül a városi gazdálkodás továbbra sem nyújtott lehetőséget arra, hogy ipari vállalkozásokat a város pénzéből létesítsenek vagy támogassanak. Buda és Pest jövedelmeit a II. József által bevezetett költséges közigazgatás, a városrendezés kiadásai, háborús terhek nyelték el. Pest városa pénzsűkében újsághirdetés révén akart 1789-ben 2000 Ft-os kölcsönre szert tenni.²²³

A manufaktúrák és a hazai tőke kapcsolatai

Az egyes üzemek leírásánál rámutattunk arra, hogy az alapításhoz szükséges tőke általában honnan származott. Meg kell még azt is világítani, hogy a manufaktúrák működésük alatt honnan fedezték pénz-, illetve hitelszükségletüket, mennyiben támaszkodtak ilyen téren a há-

rom város, illetve az ország gazdasági életére, milyen kapcsolatuk volt elsősorban a helyi kereskedelmi étellel.

A manufaktúra-tulajdonosok természetesen többször fordultak kölcsönhöz az üzem zavartalan fenntartása érdekében. Európa tőkeszegény országaiban a fejlődő üzemek legfontosabb segítője, hitelezője általában az állam volt. Azt, hogy a bécsi udvar miképp látta el Pest-Budán ezt a feladatát, az állami iparpolitika ismertetésével kapcsolatban már láttuk.

Bár Magyarország a XVIII. században tőkeszegény ország volt, kamatra kihelyezhető pénz azért akadt az országban. A különböző alapítványok, hagyatéki tömegek pénzét, különösen városokban, rendszeresen kamatoztatták, s ezeket a hitelforrásokat a pesti és budai manufaktúrák is igénybe vették. Kölcsönt lehetett felvenni azonkívül városi pénzekből, gazdagabb polároktól, a földesuraktól, az egyháztól és az akkor hazánkban általában mindig pénzzel rendelkező császári katonatisztekől. Ezek a pénzforrások, ha nem is tudták kielégíteni a manufaktúrák esetenkénti hitelszükségletét, mégis szerepet játszottak az egyes vállalkozások finanszírozásában.

A Valero-testvérek pl. 1787-ben a Petz-féle hagyatéki tömegeből vettek fel 2000, a későbbi években pedig 10 000 Ft-nyi kölcsönt 6%-ra. Petz Miksa a pénzt a két testvérnél nem látta biztonságban, ezért az összeget 1792-ben visszakövetelte.²²⁴ Steinheil Rozina 1786-ban 1000 Ft kölcsönt adott a Valero-testvéreknek. A kölcsön visszafizetése a nehéz gazdasági helyzet miatt nem ment könnyen (1792 óta pl. nem fizettek kamatot), s ezért a hitelező a bírósághoz fordult.²²⁵ A császári tisztek közül Scharfenberg bánági őrnagy hitelezett 1600 Ft-ot 6%-ra a Valero-testvéreknek. Amikor 1793-ban halála után hagyatékát rendezték, az adósságot a Valero-testvérek már törlesztették.²²⁶

A pesti ifj. Beywinkler József egy 1800. évi kimutatás szerint a Kiss István-féle tömegeből, a pesti plébániatemplomtól és a városi pénztárból vett fel különféle összegeket.²²⁷ Höpfinger Jakab és felesége vagyonára a Salgari-féle örökségből 1787-ben 2000 Ft adósság volt betáblázva.²²⁸

A hazai arisztokrácia semmilyen szerepet sem vállalt a pesti és budai manufaktúrák pénzelésében. A Valero-testvérek 1788-ban üzleti kapcsolatokat akartak kiépíteni a gazdasági kérdéseket élénk figyelemmel kísérő gróf Haller Józseffel s több megye főispánjával, ezek az üzleti kapcsolatok azonban nem jöttek létre.²²⁹

A legfontosabb szerepet a manufaktúrák támogatásánál — nemcsak az alapításnál, hanem az üzemek további működésénél is — természetesen a kereskedelmi tőkének kellett volna játszania. A kereskedelem tette lehetővé, illetve könnyítette meg az üzemek nyersanyagellátását, gondoskodott az áru megrendeléséről, bizományba vevéséről, az árunak a fogyasztóhoz való juttatásáról. A kereskedelemnek akkori pest-budai sokrétű szerepéről meglehetősen kevés adatunk van. Annyi bizonyos, hogy pl. a pesti kereskedők gyakran fordultak megrendelésekkel a selyemgyárosokhoz, a keresletet a helybeli gyártás azonban nem tudta

kielégíteni.²³⁰ A céhes jellegű pesti kereskedelem általában a manufaktúrák termelésével kapcsolatos, a kereskedelemre háruló feladatokat nem akarta, s nem is tudta — kisszerű keretei miatt — ellátni. Ehhez nagyvonalúság, merészebb üzleti szellem kellett volna, ami a céhes kereskedőkből rendszerint hiányzott.

A pesti selyemgyártásnak mindazonáltal szüksége volt olyan kereskedőkre, akik gondoskodtak a nyersanyag beszerzéséről, az áru elhelyezéséről, s ezáltal lehetővé tették az üzemek folyamatos működését. Ezt a lehetőséget használta ki s ezt a szükségletet ismerte fel Mandl Dávid óbudai kereskedő. Mivel II. József a zsidóknak megengedte, hogy a városokban letelepedjenek, ott házat vásároljanak és kereskedhessenek, Mandl 1786-ban arra kért engedélyt a helytartótanáctól, hogy Pesten letelepedhessék és ott selyemkereskedést nyithasson. Mandl kérelmét a pesti selyemgyárosok teljes mértékben támogatták. Mandl folyamodványával kapcsolatos nyilatkozatuk élesen rávilágít a kereskedelemre váró feladatokra. Pesten ugyanis nem volt olyan kereskedő, aki a manufaktúrákat különféle színű selyemfonallal ellátta volna, csupán az óbudai Mandl rendelkezett kellő mennyiségben ilyen fonállal. Mandl ígéretet tett arra, hogy selymét Pesten fogja festetni, ami az eddig nélkülözött selyemfestőműhely felállítására is lehetőséget nyújtott. (A Valero-testvérek ezzel kapcsolatban hajlandóságot is mutattak egy festőműhely felállítására.) Mandl ezenkívül vállalkozott arra is, hogy a kész selyemárúkat átvegye s az átvett árúkért kétharmad részben selyemmel fizessen, s ezzel az üzemek anyagellátását megkönnyítse.

A pesti kereskedőtestület természetesen a kérelem elutasítása mellett foglalt állást. Arra hivatkozott, hogy Pesten sok a kereskedő, Mandl a mesterséget nem tanulta ki szabályszerűen (azaz nem volt fel szabadult céhbeli kereskedő), s hogy a zsidókkal szembeni tolerancia nem alkalmazható a keresztény kereskedők rovására. A helytartótanács a selyemgyártás fellendítése érdekében Mandlnak 1787-ben mégis engedélyt adott arra, hogy Pesten belföldi selyemfonal eladására üzletet nyithasson.²³¹

Bár az engedély csak a fonott selyemmel való kereskedelemre vonatkozott, Mandl működését mindenféle selyemcikkkel való kereskedelemre kiterjesztette. Így valóban a pesti selyemgyárosok, elsősorban a Valero-testvérek szállítója és áruátvevője lett. A Valero-testvérektől pl. 1788—89-ben 2125 Ft értékű árut vett át,²³² 1794-ben különféle árúkért 1158 Ft-tal tartozott nekik.²³³ Az óbudai Beywinkler Józsefnek Mandl 100 Ft értékű orsoi és tráma selymet ígért negyedévi hitelre, s egyben ígéretet tett hasonló feltételek mellett további selyem hitelezésére.²³⁴ Mandl a selyemárúkon kívül egyéb szövetfélékkel, gyapjúval is kereskedett, amikor 1797-ben árúkészletét hatóságilag leltározták, sok mindenfélélt találtak raktáraiban.²³⁵ Széleskörű kereskedelmi kapcsolatai voltak, elsősorban Béccsel.²³⁶

A pesti kereskedőtestület azonban nem nézte tétlenül Mandl működését. Azzal az indokkal, hogy fonott selymen kívül egyéb áru kereskedésével is foglalkozott, 1789-ben őt a helytartótanácsnak feljelentette,

s áruit — a fonott selyem kivételével — a városi magisztrátussal lefoglaltatta.²³⁷ Mandl erre kereskedői engedélyének kiterjesztéséért folyamodott. A helytartótanács kérelmét — a hazai selyemipar érdekében — az uralkodóhoz kedvező javaslattal terjesztette fel. Az uralkodói döntés értelmében azonban Mandl kérelmének elbírálását a városi magisztrátus hatáskörébe utalták, mivel a kereskedői jog megadása a város önkormányzati ténykedése volt. A városi magisztrátus Mandl kérelmét nyilván nem teljesítette.²³⁸ A pesti kereskedőknek tehát sikerült Mandl vállalkozását megfojtania. Mandl a 90-es években csődbe került, s vagyonát zár alá vették.²³⁹

Mandl fenti működése mellett kimondottan „Verleger”-i tevékenységet is folytatott. Grätz Henrik pesti selyemgyártó pl. heti bérért dolgozta fel Mandl nyersselymét, amint erről a manufaktúrák ismertetésénél szövegtünk is.²⁴⁰

A Mandl-féle kereskedés volt az egyetlen komoly kereskedelmi tényező, amely a pesti selyemmanufaktúrák működésében II. József idején jelentős szerepet játszott. Mandl sorsa szorosan kapcsolódott a pesti selyemmanufaktúrák sorsához. Az átmeneti konjunktúra, a józsefi szabadelvű politika emelte fel őt. E kedvezőbb körülmények megszűntével az ő sorsa is megpecsételődött. Az ő esete is világosan mutatja, hogy a városi magisztrátus céhérdék megsértése esetében nem ismert irgalmat.

Szaktunakáshány és a munkaerő problémája

A manufaktúráknak a tőkehiány mellett a legtöbb gondot a munkásokkal kapcsolatos probléma okozta. A manufaktúrák keletkezésének klasszikus előfeltétele nagyszámú kézművesréteg, széleskörű háziipar kifejlődése, ebből a bázisból nőttek ki az egyes vállalkozások. Magyarországon — a kontinens legtöbb országához hasonlóan — nem ez volt a manufaktúrák kialakulásának útja. Az egyes üzemek működésük kezdetén nem rendelkeztek megfelelő szaktunakásokkal, maguknak kellett a továbbiakban a munkásokról gondoskodniuk. Ennek rendszerint két-féle módja volt. Először is külföldi iparosokat hívtak be. A külföldi szakemberek tanították meg a hazaiakat az ipar fogásaira, képezték ki a tanoncokat és begyakorolták az ún. betanított munkásokat (fonónőket pl.). Ily módon a manufaktúra létrehozhatta a működéséhez szükséges háziipart is.

Budán és Pesten, a városok környékén háziipar úgyszólván egyáltalában nem volt. Még annyira sem, mint az ország felső részeiben, ahol a szövés-fonás háziiparilag inkább elterjedt. A kézműves ipar már több munkást adott a kialakuló manufaktúráknak. Mivel azonban manufaktúrák túlnyomórészt a selyemiparban alakultak ki, ennek pedig a városokban céhes előzményei nem voltak, a helyi kézművesipar a munkáskérdés terén segítséget az üzemeknek nem nyújthatott. Nem maradt más hátra, mint külföldi munkások behívása és szaktunakásoknak házilag való kiképzése.

Valóban — amint azt a gyárösszeírásokban is láttuk — az egyes selyemmanufaktúráknál a tulajdonosok mellett az alkalmazottak is jórészt külföldiek voltak. Az 1785. évi összeírásban a pesti selyemmanufaktúrák segédei majdnem teljesen külföldiek, csak a tanulók között találunk nagyobb számmal belföldieket.²⁴¹ Az arány a későbbi (1787—88. évi) összeírásokban már javult a belföldiek javára. A hazai segédekkel inkább ellátott szövőmanufaktúrák is kénytelenek voltak külföldi segédek alkalmazni. A Bakál—Zsuppán-féle üzem 1787-ben négy külföldi szövőt és egy külföldi festőt foglalkoztatott. Rausch Lőrinc üzemében ugyanekkor négy belföldi legény mellett két szászországi legényt találunk. A szövőiparban sok nehézséget okozott a fonónők hiánya. A fabrikák sok időt fecséretek el a fonónők betanítására, ami a gyártás ütemét sokszor lelassította. Ezzel kapcsolatban vetette fel a városi tanács, hogy cseh és osztrák példa nyomán a lányokat a falusi iskolákban kellene a fonás-szövés mesterségére megtanítani, s díjak kiosztásával, egyéb hatósági segítséggel kellene a fonás kultúráját a nép között elterjeszteni.²⁴² Ilyen célt szolgált Plechschmied budai manufaktúra-tulajdonosnak Pesten felállított fonódája, ahol a gyermekeket tanították a finom szövés mesterségére.²⁴³

Kuny Domokos budai fajanszgyártó munkásai is részben külföldiek voltak. Az 1787. évi kimutatás szerint 8 belföldi és 4 külföldi segéd dolgozott nála. A munkások tudatlansága és gyakorlatlansága miatt Kuny is tele volt panasszal. Egy kezdő munkás 15 kr napibérenél kevesebbet nála nem kapott, Kuny szerint a kezdők ezért a bérért sem dolgoztak meg. A szakmunkáshiány Kuny üzemében visszasságokat okozott, Kuny pl. védelmet kért munkásai fegyelmezetlensége, önkényes kilépése ellen. Mindezek a visszasságok Kuny szerint azért keletkeztek, mert szakemberek hiánya miatt rossz és engedetlen munkásait is kénytelen volt fizetni.²⁴⁴

A tanonképzés terén is sok akadállyal kellett a manufaktúráknak megküzdeniük. A kezdeti években nem akadt elegendő tanuló, az 1785. évi összeírásban majdnem minden tulajdonos ezért panaszkodott. Ennek egyik oka az volt, hogy a pesti manufaktúrákban felszabadult tanoncokat nem ismerték el Ausztriában és egyebütt sem legényeknek. Kivételesen ez alól csak a Valero-féle manufaktúra és Herzog Károly üzeme volt, amelyek a bécsi gyártestületnél bejegyzett cégek lévén, mesterjoggal rendelkeztek és inasokat szabadíthattak fel. Magyarországon nem volt ilyen gyártestület, s a gyarmati viszonyokra jellemző, hogy az érvényesülés céljából a pesti gyárosoknak a bécsi gyártestület tagjai közé kellett felvételniük magukat.²⁴⁵ A felszabadítás jogának kétségbevonása miatt a Valero-testvérek és Lehner Tobiás 1787-ben a helytartótanácsához fordultak manufaktúrájuk mesterjogának biztosítása céljából. Kérelmükre az uralkodó megengedte, hogy mindkettőjük tanoncokat fogadhasson és szabadíthasson fel.²⁴⁶ Eme intézkedések, azonkívül a tanoncok képzésére adott, már ismertetett állami segítség folytán a tanoncprobléma valamelyest megoldást nyert. Gátolta azonban a munkásképzést az a körülmény, hogy a tanulásra felvett gyermekek közül csak kevés tanulta ki a mesterséget.²⁴⁷

A manufaktúrák munkásainak munkakörülményeire és fizetésére vonatkozólag nagyon kevés adat maradt fenn. Kétségtelen, hogy a legelőnyösebb helyzetben a külföldről behívott munkások voltak, ezek bére jóval túlhaladta a hazai mesterlegények bérét. A kőműves- és ácslegények bére abban az időben nyáron napi 27, télen napi 24 kr volt (ezt 1792-től a drágaság miatt 27—30 kr-ban állapították meg).²⁴⁸ A selyemiparban a külföldi mesterek napi 1 Ft-ot is elértek (1 Ft = 60 kr).²⁴⁹ A Bakál—Zsuppán-féle manufaktúra külföldi posztófestője heti 8 Ft-ot kapott.²⁵⁰ A belföldi, illetve a kevésbé igényes munkát végző segédek bére általában a hazai mesterlegények bérének felelt meg (kb. napi 25—30 kr). Ament Tamás, amikor üzeme megszűnése után a Valero-testvéreknél selyemszövő segédként dolgozott, hetenként 2—3 Ft-ot keresett (napi 20—30 kr-t).²⁵¹ A Bakál—Zsuppán-féle manufaktúrában a posztópréselő, a posztónyíró heti 3 Ft-ot (napi 30 kr-t), a ványoló heti 2 Ft 40 kr-t (kb. napi 27 kr-t) kapott. A szolga heti fizetése már csak 1 Ft 48 kr (napi 18 kr) volt.²⁵² A selyemfonónók heti 2 Ft 24 kr-t (napi 24 kr-t), a gombolyítók heti 1 Ft 30 kr-t (napi 15 kr-t) kaptak.²⁵³ Legkevesebbet a házi fonónók kerestek, napi 7—8 kr-t, azaz heti 42—48 kr-t.²⁵⁴

A manufaktúráknál voltak tehát igen magas és igen alacsony bérek is. Összehasonlításul közöljük a pesti és budai szőlőmunkások, napszámosságok, az építkezéseknél foglalkoztatott munkások bérét. A városi tanács 1790-ben a szőlőkben végzett munkáknál nyáron 14—24, ősszel 10—16 kr-ban, az építkezéseknél nyáron 15—18, 17—20 kr-ban, az aratóknál, cséplőknel 24 kr-ban állapította meg a napszámot. A napszám általában napi 15—17 kr volt.²⁵⁵ A betanított munkásnők tehát munkájukért általában a magasabb napszámért kapták meg. A házi fonónók olyan rosszul voltak fizetve, hogy ennél még a legkönnyebb munkát végző szüretelők is többet kerestek, azaz napi 9 kr-t.

Még kevesebb adat maradt fenn a tulajdonosok és munkásaik közötti ellentétekre, bérviszályokra, a munkások esetleges megmozdulásaira vonatkozóan. Ez azzal magyarázható, hogy a csak rövid ideig fennálló üzemeknél állandóbb munkásréteg még nem alakult ki. Sérelmeik orvoslásáért inkább az igényesebb külföldi munkások merték szavukat felemelni. Az óbudai filatórium munkásai pl. 1789-ben panaszt tettek a helytartótanácsnál, hogy a bérlő felsőbb utasítás ellenére azonnal felmondott nekik, s fizetésüket is beszüntette. (Ez a filatórium bukásával volt kapcsolatos.) A munkások azt hozták föl, hogy a vállalkozónak a velük 1784-ben kötött szerződés alapján erre nem volt joga. Fachini, a filatórium bérlője, ugyanis 1784-ben a dél-tiroli Roveredóból hívott be 20 férfi és női munkást. A munkásoknak a szerződés szerint szabad lakást, ingyenes gyógykezelést biztosítottak, s fizetésüket a feldolgozott selyem mennyisége után kapták. A szerződés kimondta, hogy a szerződött idő lejártá után a munkásokat még három hónapig kell foglalkoztatni. Ezt a pontot szegte volna meg a filatórium bérlője.²⁵⁶ A Valero-testvérek 1800-ban olasz fonómesterükkel keveredtek viszályba. A Valero-manufaktúrában is fontónként fizettek a fonásért, s ily módon a fonómester és fia napi 54—54 kr-t keresett. Az olasz mester és fia keveselte ezt a

jövedelmet, mivel Magyarországra való jövetelük előtt többre volt ki-
látásuk. Ezért el akarták hagyni a manufaktúrát.²⁵⁷

A manufaktúrák munkásait a céhes iparban kialakult gyakorlat
szerint szintén mestereknek, segédeknek, legényeknek nevezték. Új
munkáskategória a betanított munkások (fonónők, gombolyítók, motollá-
zók stb.) változatos csoportja. Utóbbi kialakulása a manufaktúra meg-
jelenésével függ össze. A manufaktúra jellegzetességei közé tartozik
ezenkívül a női munkaerő nagyobb mérvű alkalmazása. Főleg a betani-
tott munkások kerültek ki nagyobb számmal a nők közül.

A pesti, budai és óbudai manufaktúrák mint manufaktúra-típusok

A manufaktúrákról rajzolt kép teljessége, azonkívül a hazai fej-
lődésnek az általános történeti fejlődés kereteibe való beillesztése céljá-
ból szükségesnek látszik annak a megvizsgálása, hogy a három városban
kialakult üzemek a manufaktúráknak a történelem folyamán kialakult
melyik típusához tartoznak.

Az ipar általános fejlődését tárgyaló fejezetben rámutattunk arra,
hogy Pesten és Budán a kereskedelem, a céhes ipar alacsony fejlettsége,
azonkívül a házi iparnak úgyszólván teljes hiánya miatt nem alakult ki
az ún. Verlagssystem, vagyis a manufaktúra kifejlődését megelőző, tőkés
vállalkozók által összefogott kooperációk rendszere. Bár egy-két ilyen
jellegű vállalkozás (pl. az Okenfusz-féle) akadt Pesten és Budán is, lénye-
gében a vállalkozás munkásait még saját otthonukban foglalkoztató, az
ilyen jellegű tőkés kooperáció magasabb fokán levő ún. kollektív manu-
faktúrát nem találtunk sem Pesten, sem Budán, sem Óbudán.²⁵⁸ A meg-
vizsgált manufaktúrák legtöbbször inkább azt lehetett megállapítani,
hogy a tulajdonosok saját gyárépülettel rendelkeztek, s a munkások a
tulajdonos eszközeivel ebben az épületben dolgoztak. Ezek szerint a pesti,
budai és óbudai manufaktúrák az ilyen vállalkozásoknak már fejlettebb
típusaihoz tartoztak.

Míndez a hazai fejlődésből érthető is. Amint mondtuk, a II. József
korában létesült üzemek zöme selyemmanufaktúra volt, alapításuk jó-
részt Ausztriából bevándorolt vállalkozók nevéhez fűződik, akik a tőké-
vel, felszereléssel, munkásokkal együtt a manufaktúra már fejlettebb,
koncentráltabb típusát honosították meg. A többi, esetleg hazai száрма-
zású vállalkozó is az ilyen fejlettebb típust vélte követendő példának,
hiszen a széles céhi, illetve háziipari bázison alapuló kooperáció létesíté-
sére úgy sem volt módja. A külföldi fejlődés hatása, ennek utánzása szin-
tén a fejlettebb típusokra hívta föl a figyelmet, hiszen ekkor már nyuga-
ton a manufaktúra korszaka a vége felé közeledett.

Az egykorú források és gyárkimutatások a koncentráltság foka
szempontjából nem is ismertetik a fabrikákat, magától értetődőnek tart-
ják, hogy a fabrika, a manufaktúra bizonyos műhelyben együtt dolgozó
kollektívát jelent. Ilyen irányú kérdőpont nincs is a manufaktúrákra
vonatkozó kérdőívekben. Épp ezért nehéz feladat a manufaktúráknak
az egyes típusok szempontjából való pontosabb jellemzése.

Néhány adat mégis világot vet erre a kérdésre. Az iratokból és a gyárkimutatásokból is azt lehet megállapítani, hogy a manufaktúrák munkásainak zöme valóban a tulajdonos épületében és eszközeivel dolgozott. Egy-két közlés mutat csak arra, hogy a manufaktúráknak saját otthonukban dolgozó munkásai is voltak. A 15 szövészékes Bakál—Zsuppán-féle manufaktúrájánál pl. nem tételezhető fel, hogy a tulajdonosok a 220 fonónót egy épületben helyezték el, ezek valószínűleg otthon fontak. Erre utal az 1787. évi gyárkimutatás is, amely szerint csupán a székek, a posztónyírók, a festők, a ványolók voltak egy épületben összpontosítva.²⁵⁹ Az óbudai Beywinkler- és Höpfinger-féle manufaktúrákban is lehettek otthon dolgozó alkalmazottak, mert a tulajdonosok jelentése szerint 1780 körül a manufaktúrákból 246 személy élt, s nincs tudomásunk arról, hogy ezek egy épületben lettek volna elhelyezve.²⁶⁰ A legdöntőbb azonban a legfejlettebb manufaktúrára, a Valero-féle üzemre vonatkozó adat. Említettük azt, hogy a Valero-testvérek többször kérték maguk és alkalmazottaik részére hídvémmmentességet. A helytartótanács 1787. évi, a kancelláriához küldött jelentése a Valero-testvérek kérelmét azzal támasztja alá, hogy a hídvémmmentességre elsősorban azoknak a munkásoknak volna szükségük, akiknek szövészékei Budán vannak. Ezek szerint tehát a pesti Valero-manufaktúra Budán foglalkoztatott otthonukban dolgozó munkásokat, annak ellenére, hogy Pesten terjedelmes gyáregyülete volt. Ha az igen fejlett Valero-manufaktúrájánál otthon dolgozó munkások voltak, ugyanez feltételezhető a többi üzemenél is. Ezek szerint tehát azt lehet megállapítani, hogy a II. József-kori pesti, budai és óbudai manufaktúrák a kollektív és a koncentrált típus között elhelyezkedő, inkább a koncentrált típus felé hajló manufaktúrák lehettek.²⁶¹

Marx a manufaktúrák eredetét és alapformáit vizsgálva a manufaktúrák kettős eredetéről és kettős alapformájáról tesz említést. A különféle, önálló kézműves szakmához tartozó munkásoknak — akiknek a kezén a termékeknek végig kell haladniuk — egy műhelybe való összegyűjtése révén keletkezett az ún. heterogén manufaktúra, ahol az előállított készítmény az önálló résztermékek gépies összeállításából jött létre. Az ugyanabban a műhelyben egyszerre ugyanolyan vagy hasonló szakmájú kézművesek összegyűjtése révén állt elő az ún. organikus manufaktúra, amelyben a hasonló szakmájú kézművesek egyes részműveletekre specializálódtak, s a részműveletek összefüggő folyamata alakította ki a manufaktúra termékét.²⁶²

A pesti, budai és óbudai manufaktúráknak ily szempontból való jellemzésére szintén kevés adatunk van. Az egyes kimutatások ugyanis nem részletezik ehhez megfelelő pontossággal a manufaktúrák munkásait. Tipikusan heterogén manufaktúra volt — amint ezt ki is emeltük — a budai Müller-hintógyár, ahol a hintó egyes alkatelemeit különféle mesterek, bognárok, kovácsok, nyergesek, szíjgyártók készítették el, s a különálló alkatelemek összeállítása történt magában a manufaktúrában.²⁶³ A mindinkább hasonló vagy ugyanazon szakmájú segédek, munkásokat foglalkoztató selyem- és szövőmanufaktúrák jobbára az organi-

kus manufaktúrák alaptípusához sorolhatók. (A Bakál—Zsuppán-féle manufaktúra pl. 1787-ben rokonzakmájú munkásokat, szövőket, posztónyírókat, posztófestőt és fonónőket alkalmazott. A Valero-manufaktúrában az ugyanebben az évben alkalmazott fonómester, szövőmesterek, szövősegédek stb. szintén hasonló szakmájú munkások voltak.)

A manufaktúráknak a fenti szempontból való osztályozása azért is nehéz, mert a marxi kategóriák inkább a céhes eredetű és a még kezdetleges manufaktúratípusoknál ismerhetők jól fel. Céhes eredetű manufaktúra pedig — amint láttuk — kevés volt a három városban, és a kialakult manufaktúrák inkább az érettebb típushoz tartoztak.

*

Az 1790-es esztendő, II. József uralkodásának vége, a pesti, budai és óbudai manufaktúrák fejlődésében is egy különálló szakaszt zár le. Fejtegetéseink során kb. eddig az időpontig vizsgáltuk az egyes manufaktúrák sorsát és az azokat kialakító körülményeket. Amennyiben az 1790 előtti fejlődés megvilágításához szükség volt, annyiban kitértünk az 1790 utáni fejlődés egyes részleteire is.

Munkánkban a pesti, budai és óbudai manufaktúra-ipar kifejlődésével kapcsolatban II. József kora különleges hangsúlyt és jelentőséget kapott. Valóban, amint ezt már hangsúlyoztuk, hazánkban, s így Pest—Budán is, egy olyan manufaktúra-korszak, amelyben üzemek nagyobb számú és rendszeres megjelenésével számolhatunk, csupán II. József idején kezdődött el. Kifejtettük azt, hogy milyen körülmények okozták II. József alatt a manufaktúrák fejlődésében tapasztalható komoly lendületet. Ezek közül a gazdasági fejlődés, a kereskedelmi tőke bizonyos mértékű felhalmozódása, az ipar fejlődése, Pest, Buda és Óbuda selyemgyűjtő központtá válása olyan tényezők, amelyek II. József uralkodásának a tőkés ipar fejlődése szempontjából különösebb jelentőséget nem kölcsönöznek. Ezek a tényezők akkor is hatottak volna, ha történetesen 1780 és 1790 között nem II. József, történetünkben speciálisnak ismert rendszere lett volna uralmon. Van azonban olyan tényező is, amely a fenti törvényszerűségektől függetlenül hatott az ipari fejlődésre. S ez II. József rendszerével, illetve az ő személyével kapcsolatos, gazdasági politikájának meglehetősen bonyolult, nem könnyen érthető hatása. Arról van szó tehát, hogy bár II. József gazdasági politikája külső megnyilvánulásaiban, a felsőbb rendeletekben, a vámkérdés szabályozásában nem hozott semmi újat és jobbat a Mária Terézia-féle politikához képest, II. József magatartásában mégis volt valami, ami a tőkés ipar fejlődésében újat hozott, nagyobb lendület okozója lett. Másképp nem érthető meg az, hogy a 80-as években Pesten több mint 10, Budán 4, Óbudán szintén 4 manufaktúra keletkezett és működött, szemben az előző korszak jelentéktelen eredményeivel. Az, hogy mennyire II. József korához kapcsolódik ez a lendület, jól megmutatkozik abban, hogy a rendszer bukásával a manufaktúrák alapításának lendülete is megtört. A II. József korában tapasztalható vállalkozási kedv jóval nagyobb volt annál, mint

amilyent az előző és az utána jövő évtized mutatott fel. Persze az is igaz, hogy egyes vállalkozók talán túlságos reményeket tápláltak II. József rendszerével szemben, és többet vártak az államtól annál, mint amennyit tényleg várhattak.

A II. József korában alakult manufaktúrák jó része ugyan megbukott, de a maradék is azt mutatja, hogy az a 8—10 év sokat jelentett a magyar ipari fejlődésben, lényegében az első lépést afelé, hogy Pest és Buda az ország ipari központjává váljék. A manufaktúra-alapítások zöme eddig főleg Pozsonyra és környezetére esett. Az alapítók többnyire főurak voltak vagy maga az állam. II. József alatt helyeződött át az ipari fejlődés súlypontja Pest-Budára, s jutottak túlsúlyba a főúri alapításokkal szemben a „polgári” kezdeményezések. Pest több mint 10 manufaktúrájából a Valero-testvérek, ifjú Beywinkler József és Kemnitzer János üzeme, Budán a 4 manufaktúrából a Kuny-féle és a Müller-féle 1790 után is tovább működött. Az Óbudán megalakult 4 üzemből Beywinkler József manufaktúrája és a Mazzucato-féle királyi üzem szintén túlélte az 1787 utáni nehéz időket. Természetes, hogy ezek az eredmények teljesen eltörpülnek a nagyobb nyugati városok ilyen irányú ipari fejlődése mellett. A három városban kialakult néhány manufaktúrával szemben ott a nagyobb városokban már százával található manufaktúrák vagy ehhez hasonló ipari létesítmények, amelyek a lakosság szükségletét jórészt ki is tudták elégíteni. A pest-budai manufaktúrák termelése természetesen az ország áruszükségletének csak igen kis részét tudta fedezni.

Az 1790-es évek fordulóján tapasztalható hullámvölgy után az ipari vállalkozás újabb lendületet vett. A gyarmati gazdasági politika ellenére az ország gazdasági központjában, Pest-Budán az ipar is egyre fokozódó ütemben fejlődött. Ebben a korszakban azonban a magyar gazdasági élet visszaszorított energiáit, amelyek 1780 és 1790 között a felvilágosodott abszolutizmus talaján álló uralkodó magatartása következtében nyertek valamelyes érvényesülési lehetőséget, már azok az erők próbálták felszabadítani, amelyek 1848 polgári átalakulásához vitték feltartóztatlanul az egész országot.

J E G Y Z E T E K

¹ *J. Kuczynski*, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte. Berlin 1951, 155—156. — *H. Sée*, Les origines du capitalisme moderne. 5. kiad. Paris 1946, 190—192.

² *Sée* i. m. 133—140. — *J. Kulischer*, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte der Mittelalter und der Neuzeit. München—Berlin 1929, II. köt. 113—114, 118. A kooperációra, munkamegosztásra és a specializálódásra még: *Kuczynski* i. m. 159, 165, a koncentrációra: *H. Hausherr*, Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit. 2. kiad. Weimar 1955, 166—68.

³ *J. Kulischer*, La grande industrie aux XVII. et XVIII. siècles. Annales d'histoire économique et sociale. 1931. évf. 11—46.

⁴ *Eckhart F.*, A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp. 1922, 5—10.

⁵ A görög kereskedőkre: *Gárdonyi A.*, Pest város keleti kereskedelme a XVIII. században. *Historia* (1930) Pestbudai Emléklapok 4—5, 8, 52. — *Gyömrei S.*, A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig. Tanulmányok Budapest múltjából. XII. köt. Bp. 1957 (a továbbiakban: Gyömrei, A kereskedelmi tőke), 202—203.

⁶ *Gyömrei S.*, Budapest gazdaságtörténete a manufaktúra korszakában. (Kéziratot kandidátusi értekezés.) Bp. 1955 (a továbbiakban: Gyömrei, Budapest gazdaságtörténete), 210, 132, 264.

⁷ *Gyömrei*, Budapest gazdaságtörténete. 240. — Budapesti 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár (a továbbiakban: Budai Ltár). Misc. ant. 37.

⁸ *Gyömrei*, A kereskedelmi tőke. 198, 204, 206.

⁹ *Eckhart* i. m. 44. — *Gyömrei*, A kereskedelmi tőke. 200—202.

¹⁰ Budai Ltár. Locum. ant. 2932.

¹¹ Budapesti 1. sz. Áll. Ltár. Pesti Ltár (a továbbiakban: Pesti Ltár). Int. a. a. 5571.

¹² Budai Ltár. Cameralia ant. 138.

¹³ Pest városának pl. 1723-ban 20 000 Ft, 1734-ben 15 500 Ft adóssága volt. *Gárdonyi A.*, Budapest közállapotai a 18. század elején. Kny. a Városi Szemle XXXI. évfolyamából. 18, 24. — Buda városának 1749-ben pl. 100 420 Ft adóssága volt. Budai Ltár. Misc. ant. 37.

¹⁴ Budai Ltár. Cameralia ant. 299.

¹⁵ Pesti Ltár. Int. a. a. 4864.

¹⁶ Uo. 4585. — Budai Ltár. Cameralia ant. 299.

¹⁷ Uo. — *Gyömrei*, Budapest gazdaságtörténete. 87—88.

¹⁸ Budai Ltár. Locum. ant. 1160, 1363, 1380, 1603, 2991.

¹⁹ *Kulischer*, Allgemeine Wirtsha tsgeschichte . . . II. köt. 110, 113, 121—122. — *Sée* i. m. 140. — *Kulischer* fenti munkájában a Verlagssystemet még nem minősíti manufaktúrának. *Sée* szerint a kereskedő-vállalkozók által összefogott ilyen termelő kollektívákat is el lehet nevezni manufaktúrának. *Kulischer* későbbi munkájában (*La grande industrie . . .*) már határozottan megkülönböztet „kollektív fabrikát”-t, ahol a munkások otthonukban dolgoznak, és „koncentrált manufaktúrát”-t, amelynél a munkások a vállalkozó gyárában foglalkoztatják. Ezzel *Kulischer* a manufaktúra fogalmát kiszélesíti. A kollektív fabrikát „manufacture à domicile”-nek is nevezi.

²⁰ *Eckhart* i. m. 84.

²¹ Uo. 81—83, 85.

²² Pesti Ltár. Int. a. a. 4173, 4302.

²³ Uo. 4585, 4811.

²⁴ *Gárdonyi A.*, Javaslat a szövőipar meghonosítására a XVIII. századi Budán. Századok (1915) 296—299. — *Ember Gy.*, A magyar királyi helytartótanács gazdasági és népvédelmi működése III. Károly korában. Bp. 1933, 60—61.

²⁵ Pesti Ltár. Int. a. a. 1597. — Budai Ltár. Locum. ant. 1537.

²⁶ Magyarország története a késői feudalizmus korában. 1526—1790. Bp. 1957 (Egyetemi tankönyv. Magyarország története. I/2. Kézirat.), 382.

²⁷ Budai Ltár. Misc. ant. 332. A Mercy-féle vállalkozásra és a tanács tiltakozására vonatkozó akta.

²⁸ *Gárdonyi*, Javaslat . . . 291—292.

²⁹ Budai Ltár. Locum. ant. 1604.

³⁰ Uo. 2881.

³¹ Uo. Cameralia ant. 299. és Locum. ant. 826.

³² Országos Levéltár (a továbbiakban: OL). Helytartótanács. Acta miscelanea. Fasc. 49. No. 249. A kalocsai érsek Tersztyánszki Keresztély János jezsuitát bízta meg a fabrika felállításával, hogy „aerarium Archi-Episcopale exhaustum foret, conquistato aliunde subsidio, Fabricam promoveat”. — A városi iratok közül lásd erre vonatkozólag: Pesti Ltár. Int. a. a. 3578.

³³ Uo. 4864.

³⁴ Uo. 5245. Pest városa 1776. június 16-án jelenti a helytartótanácsnak, hogy Pesten nincs semmilyen fabrika sem, kivéve „quod in hujate Militum Invalidorum Domo fabrica Panni, et centonum existat”.

- ³⁵ Pesti Ltár. Processus civiles. 1770.
- ³⁶ *Karlovsky E.*, Magyar gyár- és kézműipar 1771—74-ben. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (1896) 21. Pest város egy iparosa (Okenfusz Antal) évente készít: 650 tucat férfi, 750 tucat női harisnyát, 100 tucat férfi, 140 tucat női rövid harisnyát, 180 tucat férfi kesztyűt, 200 tucat nyakravaló kendőt, közönséges „wollene Flöre” néven ismert fátolszövetből 3000 elsőrendű, 2000 másodrendű, 2000 harmadrendű véget.
- ³⁷ *Gyömrei*, Budapest gazdaságtörténete. 185.
- ³⁸ *Baraczka I.*, Óbuda közigazgatásának húsz éve. Tanulmányok Budapest múltjából. IX. köt. Bp. 1941, 172.
- ³⁹ A Koppel-féle manufaktúrára: OL. Helytartótanács. Acta oeconomica. Lad. E. fasc. 3. N°. 12.
- ⁴⁰ *Horváth M.*, Az ipar és kereskedelem története Magyarországon. Budán 1840, 213.
- ⁴¹ *Kósa J.*, A budapesti selyemipar kialakulása. Bp. 1939, 4—5. Ráckeve: OL. Helytartótanács. Dep. oec. publ. Acta. 1784. F. 3. p. 49, 53. — Óbudára: OL. Helytartótanács. Dep. oec. publ. Acta. 1787. F. 69. p. 2.
- ⁴² *Kósa i. m.* 7—8.
- ⁴³ Uo. 3.
- ⁴⁴ Ezt alapítja meg *Eckhart* is: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780—1815. 349.
- ⁴⁵ *Csapodi Cs.*, Az államtanács közigazgatási felfogása II. József korában. Domanovszky-émlékkönyv. Bp. 1937, 96.
- ⁴⁶ *Horváth i. m.* 221—227, 231—235.
- ⁴⁷ *Csapodi i. m.* 96. — *Horváth i. m.* 231.
- ⁴⁸ *Lederer E.*, Iparunk és kereskedelmünk a merkantilizmus korában. Magyar művelődéstörténet. IV. köt. Bp. é. n. 226. — *Kósa i. m.* 11.
- ⁴⁹ *Csapodi i. m.* 99—100.
- ⁵⁰ *Horváth i. m.* 212.
- ⁵¹ Uo.
- ⁵² OL. Helytartótanács. Dep. commerc. Acta. 1790. F. 57. p. 1.
- ⁵³ A helytartótanácsilyenirányú rendeletei Pesti Ltár. Int. a. a. 6080, 6118, 6767.
- ⁵⁴ Uo. 788.
- ⁵⁵ Vö.: *Eckhart i. m.* 117—146. — *Eckhart* állítása szerint a bécsi udvar ipari politikája II. József alatt semmit sem változott. Az államtanács elvi döntései alapján ez igaz is. A gyakorlati élet azonban azt mutatja, hogy ez a politika Mária Terézia korához képest mégis engedett valamit merevségéből.
- ⁵⁶ *Kósa i. m.* 7.
- ⁵⁷ Uo. 8.
- ⁵⁸ A Valero-gyár történetét *Bud M.* (A Valero selyemgyár az első pesti gyár története. Bp. 1941) írta meg. Műve a gyár történetére hasznos és részletes adatokat tartalmaz. A gyár fejlődésének gazdaságtörténeti értékelésére azonban nem igen használható, ilyen szempontból még annak a megállapításáig sem jutott el, hogy ez a „gyár” tulajdonképp manufaktúra volt, legalábbis a kezdeti évtizedekben. — Igen jó értekezés a Valero-gyárra és általában a budapesti selyemipar kifejlődésére *Kósa i. m.*
- ⁵⁹ *Bud i. m.* 19—21. — *Kósa i. m.* 8.
- ⁶⁰ Pesti Ltár. Int. a. m. 5603.
- ⁶¹ Uo. 5835.
- ⁶² Az 1785. évi gyárkimutatás: Pesti Ltár. Lajstromzatlan iratok. Int. 1785. szept. 28. és OL. Helytartótanács. Dep. commerc. Acta. 1786. F. 25 A. — Az összeírást felhasználja: *Bud i. m.* 21—22.
- ⁶³ Pesti Ltár. Int. a. a. 6708.
- ⁶⁴ Az 1787. évi gyárkimutatás: Pesti Ltár. Int. a. m. 562. és OL. Helytartótanács. Dep. commerc. Acta. 1787. F. 17. p. 28, 58.
- ⁶⁵ Az 1788. évi gyárkimutatás: Pesti Ltár. Int. a. m. 2370. és OL. Helytartótanács. Dep. commerc. Acta. 1788. F. 82. p. 23, 47.
- ⁶⁶ *Bud i. m.* 25.
- ⁶⁷ OL. Helytartótanács. Dep. oec. publ. Acta. 1785. F. 1. p. 73.

- ⁶⁸ Pesti Ltár. Int. a. m. 4738.
⁶⁹ Uo. 5603. 1801. márc. 14-i városi bizonyítvány.
⁷⁰ Uo. 1794. júl. 30. A kérelem B. melléklete.
⁷¹ Kósa i. m. 38.
⁷² L. 62. jegyzet.
⁷³ L. 64. jegyzet.
⁷⁴ Pesti Ltár. Int. a. m. 718.
⁷⁵ L. 65. jegyzet.
⁷⁶ Pesti Ltár. Missiles a. m. 2782.
⁷⁷ Kósa i. m. 50—51.
⁷⁸ Kovács L., Pest szabad királyi város vezetői (bírái és polgármesterei).
 Tanulmányok Budapest múltjából. X. köt. Bp. 1943, 89—90.
⁷⁹ Pesti Ltár. Int. a. m. 1952.
⁸⁰ Uo. Relationes a. m. 2346.
⁸¹ Kovács i. m. 89—90.
⁸² L. 62. jegyzet.
⁸³ L. 64. jegyzet.
⁸⁴ L. 65. jegyzet.
⁸⁵ Kósa i. m. 51.
⁸⁶ OL. Helytartótanács. Dep. commerc. Acta. 1786. F. 299. A cégbélyegző
 lenyomata az akta mellékletei között.
⁸⁷ Pesti Ltár. Int. a. m. 3158.
⁸⁸ L. 62, 64—65. jegyzet.
⁸⁹ L. 62. jegyzet.
⁹⁰ Pesti Ltár. Int. a. m. 2287.
⁹¹ L. 62, 64—65. jegyzet.
⁹² Pesti polgárok könyve. (Kézirat a-Budapesti I. sz. Áll. Ltár. könyvtárában.)
⁹³ L. 65. jegyzet.
⁹⁴ Pesti Ltár. Int. a. m. 5893.
⁹⁵ Uo. 5218.
⁹⁶ Uo. 3158.
⁹⁷ Pesti tanácsi jegyzőkönyv. 1789. márc. 21. 804. sz.
⁹⁸ Pesti Ltár. Int. a. m. 4223.
⁹⁹ Pesti Ltár. Relationes a. m. 1406. — Kósa i. m. 51.
¹⁰⁰ Pesti Ltár. Int. a. m. 2055. 1788. ápr. 10-i irat „A” melléklete.
¹⁰¹ Zsuppán követeléseire: Pesti Ltár. Int. a. m. 1042. Relationes a. m. 1480.
 — Zsuppán olyan szegény ember volt, hogy 1792-ben szegénységi bizonyítványt
 kapott. Pesti Ltár. Int. a. m. 4879.
¹⁰² Uo. 2055. 1788. ápr. 10-i irat „E” és „F” melléklete.
¹⁰³ Uo. 2055. 1788. ápr. 10-i irat.
¹⁰⁴ L. 62. jegyzet.
¹⁰⁵ L. 64. jegyzet.
¹⁰⁶ L. 65. jegyzet.
¹⁰⁷ L. 100. jegyzet.
¹⁰⁸ Pesti Ltár. Int. a. m. 2055. 1788. ápr. 10-i jelentés. A bizottsági vizsgálá-
 latra az 1789. máj. 20-i és aug. 21-i iratok.
¹⁰⁹ Uo. 4638.
¹¹⁰ Uo. 2055. 1792. dec. 20-i irat.
¹¹¹ L. 87. jegyzet.
¹¹² Pesti polgárok könyve.
¹¹³ L. 64. jegyzet.
¹¹⁴ L. 65. jegyzet.
¹¹⁵ L. 96. jegyzet.
¹¹⁶ Schmidt kísérletére: Pesti Ltár. Int. a. m. 64. és OL. Helytartótanács.
 Dep. commerc. Acta. 1786. F. 180.
¹¹⁷ Pesti Ltár. Int. a. m. 1118. és OL. Helytartótanács. Dep. commerc. Acta.
 1787. F. 145.
¹¹⁸ Kemnitzer Jánosra: Pesti Ltár. Int. a. m. 4756, Int. a. m. 4225, 4440,
 Missiles a. m. 3442.

- 119 *Gyömrői*, Budapest gazdaságtörténete. 169.
 120 L. 62. jegyzet.
 121 L. a. 64—65. jegyzetben idézett gyárkimutatásokat és a kapcsolatos városi jelentéseket.
 122 Pesti Ltár. Int. a. m. 236.
 123 Budai Ltár. Rel. mag. 13/1794.
 124 *Siklóssy L.*, Kuny Domokos, egy budai keramikus a XVIII. században.
 Bp. 1917.
 125 *Csányi K.*, A magyar kerámia és porcelán története és jegyei. Bp. 1954.
 10.
 126 Uo. 33.
 127 *Siklóssy i. m.* 48—50.
 128 Budai Ltár. Rel. mag. 13/1794. *Siklóssy i. m.* 51—56.
 129 Budai Ltár. Rel. mag. 32/1787.
 130 *Csányi i. m.* 10.
 131 Budai Ltár. Locum. 450/1788.
 132 *Siklóssy i. m.* 57.
 133 Budai Ltár. Locum. 264/1791.
 134 Budai Ltár. Rel. mag. 13/1794.
 135 *Csányi i. m.* 10.
 136 Budai Ltár. Rel. mag. 32/1791.
 137 *Csányi i. m.* 33.
 138 *Siklóssy i. m.* 63—68. — Budai Ltár. Rel. mag. 32/1791.
 139 Budai Ltár. Locum. 88/1792.
 140 *Siklóssy László* Kunyról szóló művében — figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy a privilégium csak a márványozott fajanszra szolt — túlozza a privilégium jelentőségét, ezzel kapcsolatban nem ítéli meg helyesen Kuny szerepét a Germain—Spiró-féle vállalkozással kapcsolatban: *Siklóssy i. m.* 69—70.
 141 Budai Ltár. Rel. mag. 32/1791.
 142 Uo. 13/1794.
 143 Uo. Tanácsi jegyzőkönyv. 1790. jan. 10. 97. sz.
 144 Uo. Locum. 88/1792, 264/1791.
 145 Uo. 268/1791.
 146 Uo. Rel. mag. 13/1794.
 147 Uo. a tanács 1794. márc. 12-i határozata.
 148 Uo.
 149 *Csányi i. m.* 39.
 150 Budai Ltár. Rel. mag. 32/1787.
 151 OL. Helytartótanács. Dep. commerc. Acta. 1786. F. 144. p. 2, 14.
 152 Budapesti I. sz. Áll. Ltár. könyvtára. Budai polgárok könyve (kézirat).
 153 OL. Helytartótanács. Dep. civ. (polit.) 1787 — 6—11 és Dep. commerc. Acta. 1817. F. 18. p. 78.
 154 *Horváth i. m.* 210.
 155 Budai Ltár. Locum. 20/1794.
 156 Uo. 166/1792, 79/1793.
 157 *Mérei Gy.*, Magyar iparfejlődés. Bp. 1951, 66.
 158 Budai Ltár. Locum. 79/1793.
 159 *Mérei i. m.* 66.
 160 Budai Ltár. Tanácsi jegyzőkönyv. 1788. febr. 22. 594. sz.
 161 Uo. 1789. 3776. sz. és Budai lajstromozatlan iratok. 1789. jún. 29.
 162 Budai Ltár. Locum. ant. 157.
 163 Uo. Locum. 450/1788.
 164 *Kósa i. m.* 9.
 165 Uo. 9—10.
 166 Uo. 33—34.
 167 Uo. 35, 39, 40—41.
 168 OL. Helytartótanács. Dep. oec. publ. Acta. 1789. F. 63. p. 2, 6.
 169 Uo. 1790. F. 27. p. 2—4.
 170 *Beywinkler Sámuel* 6 tanulója közül 1790-ben 3 családtag, vagy legalább

közeli rokon volt: Beywinkler János, Beywinkler Ferenc és Beywinkler Katalin, Uo. 1790. F. 27. p. 4.

¹⁷¹ Kósa i. m. 42—43.

¹⁷² Budai Ltár. Locum. 450/1788.

¹⁷³ Uo. 20/1794.

¹⁷⁴ Az óbudai filatóriumra: Kósa i. m. 16—28, *Endrei W.*, Az óbudai selyem-filatórium. Bp. 1958, 234—240.

¹⁷⁵ *Gyömrei*, Budapest gazdaságtörténete. 175—176. — *Endrei i. m.* 239.

¹⁷⁶ *J. M. Korabinsky*, Geographisch-Historisches und Producten-Lexikon von Ungarn. Pressburg 1786, 498.

¹⁷⁷ Uo. 498. — *Endrei i. m.* 245, 255.

¹⁷⁸ L. 62, 64. jegyzet.

¹⁷⁹ Kósa i. m. 28.

¹⁸⁰ OL. Helytartótanács. Dep. oec. publ. Acta. 1784. F. 3B. p. 16.

¹⁸¹ Kósa i. m. 28. — A gombolyító épületére: OL. Helytartótanács. Dep. oec. publ. Acta. 1785—86. F. 16B. p. 9. és 32.

¹⁸² OL. Helytartótanács. Dep. oec. publ. Acta. 1785—86. F. 16B. p. 9.

¹⁸³ Uo. 1785—86. F. 16B. p. 9, 316. — Budai Ltár. Locum. 98/1786. — Pesti Ltár. Int. a. m. 112.

¹⁸⁴ OL. Helytartótanács. Dep. oec. publ. Acta. 1790. F. 40. p. 3.

¹⁸⁵ Kósa i. m. 51.

¹⁸⁶ OL. Helytartótanács. Dep. commerc. Acta. 1785—86. F. 39.

¹⁸⁷ *Kállai L.*, A 150 éves Goldberger-gyár. Bp. 1935, 22—23. — *Mérei i. m.* 59.

¹⁸⁸ Pesti Ltár. Int. a. a. 5972. A pesti tanáccsal 1782-ben közölték, hogy az óbudai filatóriumba 3 fiút és 2 leányt, Beywinklerhez és Höpfingerhez pedig 4 fiút és 4 lányt tanulónak kincstári segélyezés mellett felvesznek, egyben felhívták a város figyelmét arra, hogy hasonló módon gondoskodják a selyemszövés tanításáról.

¹⁸⁹ OL. Helytartótanács. Dep. oec. publ. Acta. 1787. F. 41. p. 4.

¹⁹⁰ Uo. 1789. F. 59. p. 6.

¹⁹¹ Uo. 1790. F. 27. p. 5.

¹⁹² Uo. 1790. F. 27. p. 7.

¹⁹³ Uo. 1787. F. 41. p. 4.

¹⁹⁴ Uo. 1785—86. F. 16c. p. 4. és 1789. F. 59. p. 11—13. — Pesti Ltár. Int. a. m. 3406.

¹⁹⁵ OL. Helytartótanács. Dep. oec. publ. Acta. 1785. F. 1. p. 73. és 1789. F. 59. p. 15.

¹⁹⁶ Pesti Ltár. Int. a. m. 718. és Missiles a. m. 2782. — OL. Helytartótanács. Dep. oec. publ. Acta. 1789. F. 61. p. 9.

¹⁹⁷ Pesti Ltár. Int. a. m. 5804, 2287, 2286.

¹⁹⁸ OL. Helytartótanács. Dep. oec. publ. Acta. 1789. F. 61. p. 4.

¹⁹⁹ Pesti Ltár. Int. a. a. 6708, Int. a. m. 625.

²⁰⁰ OL. Helytartótanács. Dep. commerc. Acta. 1787. F. 115. p. 3, 6. — Pesti Ltár. Int. a. m. 1120.

²⁰¹ *Siklóssy i. m.* 57, 60—62.

²⁰² L. 138—140. jegyzet.

²⁰³ OL. Helytartótanács. Dep. commerc. Acta. 1786. F. 144. p. 2, 11, 12, 14. — Budai Ltár. Locum. 136/1786, 512/1787.

²⁰⁴ OL. Helytartótanács. Dep. oec. publ. Acta. 1789. F. 61. p. 4.

²⁰⁵ L. 113. jegyzet.

²⁰⁶ Pesti Ltár. Int. a. m. 1014.

²⁰⁷ Uo. 1120. — Téves Kósa János és Bud Melitta állítása, hogy 1787-ben a Valero-testvérek kérelme a vámmentességért az 1787. máj. 22-i rendelet értelmében teljesült volna: Kósa i. m. 48; Bud i. m. 22.

²⁰⁸ Pesti Ltár. Int. a. m. 718.

²⁰⁹ L. 62, 64—65. jegyzet.

²¹⁰ *Gyömrei*, Budapest gazdaságtörténete. 171. — L. a 65. jegyzetben idézett gyárösszeírásban a városi tanács jelentését a helytartótanácsához.

²¹¹ Pesti Ltár. Int. a. m. 2286. — OL. Helytartótanács. Dep. oec. publ. Acta. 1789. F. 11. p. 64.

- 212 Pesti Ltár. Int. a. m. 2287, 3204, Rel. a. m. 1683.
 213 Uo. Int. a. m. 5804.
 214 Uo. Missiles. a. m. 2782.
 215 *Kósa* i. m. 43—44.
 216 L. 173. jegyzet.
 217 Pesti Ltár. Int. a. m. 5218.
 218 Uo. Int. a. a. 6701.
 219 Uo. 6643. — Pesti tan. jkv. 1785. aug. 24.
 220 Budai Ltár. Locum. 79, 166/1792.
 221 Pesti Ltár. Int. a. m. 625. — *Bud* i. m. 23.
 222 L. 116, 160. jegyzet.
 223 *Gyömrői*, Budapest gazdaságtörténete. 272.
 224 Pesti Ltár. Int. a. m. 602. 3—4. sz. melléklet, Rel. a. m. 1592.
 225 Uo. Rel. a. m. 2356.
 226 Uo. Missiles. a. m. 2626.
 227 Uo. 2782.
 228 Budai Ltár. Cameralia 126/1788.
 229 *Kósa* i. m. 49.
 230 L. a. 64. jegyzetbeli aktában a városi tanács jelentését.
 231 Pesti Ltár. Int. a. m. 236. A pesti selyemgyártók 1786. jún. 22-i nyilatkozata, a helytartótanács 1787. ápr. 10-i rendelete.
 232 L. a 231. jegyzetben idézett iratban az 1789. jún. 5.-i darabot.
 233 Pesti Ltár. Rel. a. m. 2611.
 234 *Kósa* i. m. 45.
 235 Pesti Ltár. Rel. a. m. 2455.
 236 Uo. 2308.
 237 Uo. Int. a. m. 236. 1789. aug. 29-i irat.
 238 OL. Helytartótanács. Dep. commerc. Acta. 1789. F. 92. p. 14. és 1790. F. 57. p. 1.
 239 Pesti Ltár. Rel. a. m. 2611, 2308.
 240 Uo. Int. a. m. 4223.
 241 L. 62. jegyzet.
 242 L. 64. jegyzet.
 243 L. 161. jegyzet.
 244 Budai Ltár. Rel. 32/1787.
 245 L. a 64. jegyzetben idézett városi jelentést.
 246 Pesti Ltár. Int. a. m. 739, 1295.
 247 *Gyömrői*, Budapest gazdaságtörténete. 195.
 248 Pesti Ltár. Int. a. m. 4877.
 249 Uo. 6899.
 250 Uo. 2055 (számadások 26. sz. melléklete).
 251 Uo. Rel. a. m. 1683.
 252 L. a. 250. jegyzetben idézett irat 25. és 26. mellékletét.
 253 Budai Ltár. Locum. 573/1786.
 254 *Gyömrői*, Budapest gazdaságtörténete. 195.
 255 A munkabérekre: Pesti Ltár. Int. a. m. 1934.
 256 OL. Helytartótanács. Dep. oec. publ. Acta. 1789. F. 10. p. 18.
 257 Pesti Ltár. Int. a. m. 6899.
 258 L. a 19. jegyzetben elmondottakat.
 259 L. a 64. jegyzetben idézett gyárkimutatást.
 260 *Kósa* i. m. 34.
 261 OL. Helytartótanács. Dep. commerc. Acta. 1787. F. 115. p. 3.
 262 *Marx K.*, A tőke. 2 kiad. Bp. 1949, I. köt. 362—363, 369.
 263 L. a. 157. jegyzethez tartozó szövegrészt.

И. Надь

РАЗВИТИЕ МАНУФАКТУРНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В ГОРОДАХ ПЕШТ И БУДА

Мануфактуры, первые зачаточные образования капиталистической промышленности, появились в течение XVIII века в трех городах Пешт, Буда и Обуда, сливанием которых образовался в 1873 году Будапешт, нынешняя столица Венгрии. Капиталистическая промышленность зарождалась в Венгрии, и следовательно также в городах Пешт и Буда (или же Обуда), при гораздо более неблагоприятных условиях, чем в экономически развитых, западных странах Европы. От разорения, вызванного турецким владычеством, Венгрия должна была подняться до европейского уровня экономического развития. Все, наиболее важные для экономического развития страны, предпосылки, как соответствующая аккумуляция капитала, и прежде всего — торгового, затем, соответствующая развитость цехового и кустарного ремесла, и, наконец, выделение ремесленников в виде отдельного слоя населения, существовали в экономически отсталой стране в очень незначительных размерах. Меркантильная политика была скорее неблагоприятной, чем выгодной, для Венгрии, ибо венский двор развивал промышленность остальных частей монархии в ущерб венгерской промышленности, обеспечивая, с одной стороны, венгерские продукты и венгерское сырье для австрийских провинций, а с другой стороны, венгерский рынок для промышленно развитых изделий австрийских провинций. Венский двор оказывал некоторую поддержку только тем отраслям промышленности Венгрии, которые способствовали снабжению армии, и производили для австрийской промышленности полуфабрикаты (напр. шерстяную пряжу, шелковую пряжу).

При таких условиях в течение XVIII столетия капиталистическое развитие промышленности в городах Пешт и Буда, простирающихся в центре страны, наталкивалось на большие трудности. Некоторую возможность для аккумуляции торгового капитала представляла направленная с территории турецкой империи к городам Пешт и Буда балканская торговля, и кроме того торговля с Веной и Австрией. Однако, накопившийся таким образом капитал, как правило, не оставался в городах Пешт и Буда, и не инвестировался там в промышленные предприятия. Занимавшиеся балканской торговлей так наз. греческие купцы вывозили свое имущество на свою родину (в Турцию) и прибыль торговли с Веной получали в первую очередь венские купцы. Ввиду того, что рынком сбыта этих двух городов была в первую очередь разоренная турками и редконаселенная центральная часть страны, внутренняя торговля тогда еще не представляла значительной возможности для образования капитала. Цеховое ремесло также еще не было достаточно развитым и дифференцированным для того, чтобы из него могли развиваться капиталистическая кооперация или мануфактура. Непременно нужные для образования мануфактуры крестьянское кустарное ремесло, также как и объединяющая кустарное и цеховое ремесла система, так наз. *Verlagssystem*, совершенно отсутствовали в городах Пешт и Буда или же в их окрестности. Несмотря на эти трудности в эпоху императрицы Марии Терезии все же встречалось несколько предпринимателей, попытавшихся создать мануфактуру. Однако, их попытки, создать такие предприятия, за несколькими исключениями, ввиду отсутствия соответствующего капитала или государственной поддержки, либо не увенчались успехом, либо были весьма недолговечными. В Пеште из ряда предприятий до 1780 года некоторое время продолжали действовать только одна чулочная фабрика, а затем, учрежденная в доме военных инвалидов фабрика для покрывал. В 1777 году было учреждено первое более значительное предприятие, — шелковая мануфактура Валеро. В Буде до 1785 года не было создано ни одного предприятия. В Обуде, (бывшем в то время казенным имением), переселившиеся туда к концу 1760-ых годов из Вены предприниматели, Йозеф Бейвинклер и Якоб Гепфлингер, создали две шелковые мануфактуры.

В эпоху императора Иосифа II условия стали несколько более благоприятными для создания мануфактур. До 1780-ых годов страна экономически окрепла, а торговля и ремесло все более сосредоточились в городах Пешт и Буда. Экономи-

ческая политика Иосифа II, следовавшая физиократическим принципам, и подчеркивавшая вредное действие монополий на экономическую жизнь — хотя эта политика также применяла невыгодные для Венгрии дискриминационные меры — в некоторой мере способствовала развитию венгерской промышленности, обуславливая более значительное предпринимательство и уменьшала давление привилегированной австрийской промышленности на венгерскую промышленность. Однако, самым существенным фактором являлось то, что в городах Пешт и Буда сосредоточилась вся продукция шелкопроизводства Венгрии, и что Иосиф II оказал значительную поддержку венгерской шелковой промышленности, хотя и не достигшей размеров государственной поддержки, которой пользовалась австрийская шелковая промышленность. Все это предоставляло возможность для развития значительной — по сравнению с достижениями предыдущей эпохи — мануфактурной промышленности в городах Пешт, Буда и Обуда. Эта промышленность, разумеется, была преимущественно шелковой промышленностью.

Большинство мануфактур было создано в Пеште, обладавшем самым благоприятным экономическим положением и оживленной торговлей. Среди пештских мануфактур следует упомянуть 8 предприятий шелковой промышленности (предприятия Иштвана и Тамаша Валеро, Йозефа Бейвинклера мл., Тобиаша Ленера, Кароя Герцога, Антала Леймера, Терезы Богнер, Тамаша Амент и Яноша Ригер), 2 ткацких мануфактур (фабрика шерстяной пряжи Бакал—Жупана и полотняная фабрика Лёринца Рауш), 2 кожевенных завода (фабрики Игнаца Шмидт и Яноша Кемницер) и 1 ликерный завод (Йозефа Интим). В городе Буда были учреждены: одно предприятие фаянсовых изделий (мануфактура Домокоша Куни), один завод для производства восточных предметов роскоши (фабрика Андраша Гумбесфельнера) и одна фабрика для колясок (предприятие Фюлёпа Мюллера). В городе Обуда, бывшем казенным имением, работали шелковые мануфактуры Йозефа Бейвинклера и Якаба Гепфлингера с государственной поддержкой. Кроме того в Обуде было учреждено два государственных предприятия, а именно в 1781 году шелкопрядильная фабрика и в 1784 году кокономотальная фабрика Маццукато. Наряду с этими предприятиями существовали также предприятия, работавшие только короткое время.

В империи Габсбургов, в общем бедной капиталом — как было указано выше — в развитии промышленности существенную роль играла меркантильная, поддерживающая промышленность, политика. Среди мануфактур городов Пешт и Буда в эпоху Иосифа II государственной поддержкой в виде казенной субвенции, отпущенной для ученичества, возможно в виде некоторого аванса, пользовались только шелковые мануфактуры. Предприятия прочих отраслей промышленности напрасно обращались за государственной поддержкой, Иосиф II, полностью продолжавший экономическую политику Марии Терезии в этом отношении, отказался в поддержке этих предприятий. Находящийся под влиянием цехов городской магистрат также оказывал весьма незначительную помощь предприятиям, борющимся с начальными трудностями. Местная аккумуляция капитала даже в минимальном размере не могла удовлетворить потребность мануфактур в кредите и в деньгах. Вследствие этих трудностей созданные в городах Пешт и Буда предприятия после 1787 года, в эпоху экономического кризиса, наступившего из-за войны с Турцией и сокращения развитого шелкопроизводства южной части страны, а также повышения цен на продукты питания, в большинстве случаев обанкротились. Однако, в Пеште, шелковые мануфактуры Валеро и Бейвинклера мл., кожевенная фабрика Кемницера, в Буде майоликовая фабрика Куни, и фабрика колясок Мюллера, в Обуде шелковая фабрика Бейвинклера и кокономотальная фабрика Маццукато, продолжали свою деятельность.

Итак, эпоху Иосифа II следует считать эпохой зарождения мануфактурной промышленности в городах Пешт и Буда. Предприниматели, бывшие преимущественно иностранцами, привезли с собой иностранный капитал и оборудование. Рабочие предприятий также были по большей части иностранцами, они обучали венгерских рабочих. Одну часть рабочих владельцы предприятий сконцентрировали в фабричных зданиях, однако, наряду с этим они заняли также рабочих, работавших надому (пряделщицы, ткачи).

PÁLVÖLGYI ENDRE

Főúri és klerikális összefogás II. József könyvtári intézkedései ellen

(Zichy Miklósné könyvhagyatéka és a kiscelli trinitárius kolostor könyvtára)

A XVIII. század 70-es és 80-as éveit Buda és Pest újjászületésének ideje. A gazdasági fejlődés, a szellemi életben végbemenő változások következtében mindinkább előtérbe kerül egy országos közigazgatási és művelődési központ kialakításának problémája. Az egyetem Budára, majd Pestre helyezése, ez az első lépés az ország fővárosának, tudományos és irodalmi központjának létrehozása felé. Az eredmény csakhamar meg is mutatkozik, gyors fejlődésnek indul a könyvkiadás és könyvkereskedelem, egyre nő az olvasási kedv, fokozódik a kultúra, a művelődés iránti igény, színházak, folyóiratok, újságok születnek.

A fejlődő testvérvárosnak ebben az időben csak egyetlen nyilvános könyvtára van: az Egyetemi Könyvtár. Az iskolázás, a haladó tudományosság és az irodalmi élet szempontjából egyáltalán nem közömbös, eleget tud-e tenni a könyvtár a rá váró feladatoknak vagy sem? A 80-as évek elején a helyzet elég kilátástalan, a Könyvtár állománya alig 15 és félezer mű, a látogatók száma mindössze napi 7–8, a könyvanyag túlnyomó része elavult teológiai munka. Határozott ütemű fejlesztésre van szükség, hogy az Egyetemi Könyvtár a város növekvő tudományos és kulturális igényeit kielégítő, a kor színvonalán álló tudományos intézménnyé váljék. Először a gyűjtemény mennyiségi gyarapítására nyílt mód az eltörölt rendházak könyvanyagából, a szerzetesrendek feloszlása azonban erős ellenkezést vált ki a katolikus magyar főurak körében.

Pest-Budának ebben a küzdelmes időszakában játszódnak le azok az események, amelyeknek elemzése a nagykönyvtárrá válásáért küzdő Egyetemi Könyvtár, a kiscelli trinitáriusok könyvtára és egy főúri magánkönyvtár történetének összefonódó szálait igyekszik felfejteni.

*

1796. január 2-án hunyt el Berényi Erzsébet, özvegy gróf Zichy Miklósné.¹ Végrendeletének könyvtárára vonatkozó része és ennek végrehajtási körülményei olyan eseményekre derítenek fényt, amelyek a XVIII. század végének legfontosabb könyvtári problémájával, a feloszlott kolostorok könyveinek szétosztásával állanak kapcsolatban.